

ВСТУП

Актуальність теми. Держава в політичній системі суспільства займає основне місце, яке концентрує в собі все різноманіття політичних інтересів різних соціальних груп, а також має особливий статус серед суб'єктів цієї системи, оскільки держава володіє: владою; спеціальним державним апаратом, покликаним на виконання її функцій; монопольним правом застосовувати примус на своїй території, установлювати загальнообов'язкові правила поведінки в суспільстві, стягувати податки, визначати статті видатків бюджету країни.

Разом з цим, влада забезпечує свого роду цілісність і стійкість політичної системи і виконує основний обсяг роботи, користуючись ресурсами суспільства і впорядковує його життєдіяльність, що має велике значення як для суспільства, так і для самої держави. У зв'язку з цим можна сказати, що тема роботи є актуальною і доцільною для подальшого вивчення.

Саме тому, питання розвитку політичної системи суспільства та державності безпосередньо пов'язані із теоретико-правовими та практичними засадами державної та політичної влади як самостійних інституцій, так і в контексті їх співвідношення й взаємодії.

Актуальність проблеми взаємодії політичної та державної влади особливо підвищується через низку причин: розбудовою державності в Україні та процесами державно-правового будівництва; необхідністю наукового переосмислення сутності, значення, місця та співвідношення держави в політичній системі суспільства; дискусійністю існуючих поглядів на проблему сутності та співвідношення політичної та державної влади; а також необхідністю вдосконалення правового, соціально-економічного, мотиваційного, організаційного, механізмів державного регулювання для нормального функціонування політичної системи, наукового осмислення форм та методів здійснення політичної та державної влади, аспектів їх

співвідношення та взаємодії.

Аналіз публікацій за тематикою дослідження. Теоретичні та методологічні аспекти ролі та впливу держави на розвиток та функціонування політичної системи розкриваються в роботах Н.Н. Алексєєва, М.І. Байтіна, О.М. Бандурка, Д.О. Керімова, В.В. Копейчикова, М.Н. Марченко Л.С. Мамута, С.А. Осипяна, В.І. Пантіна, Ю.А. Тихомирова, В.Д. Ткаченка, О.Ф. Скакуна, О.А. Фісуна, М.В. Цвік та інших.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами (кафедральними темами). Обрана тема дослідження є складовою частиною плану наукової роботи кафедри кафедра теорії та історії держави і права, конституційного права Академії Державної пенітенціарної служби на 2017-2021рр. № 0117u007209 за темою: «Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової та соціальної держави».

Мета і завдання дослідження. Метою дипломного дослідження є обґрунтування теоретико-правових засад ролі держави в політичній системі суспільства та визначення теоретичних аспектів співвідношення та взаємодії органів влади та інститутів громадянського суспільства.

Досягнення зазначеної мети зумовлює вирішення таких завдань:

- дослідити поняття «політична система суспільства» та її структуру;
- здійснити аналіз типології політичних систем;
- охарактеризувати державу як основний елемент політичної системи суспільства;
- розглянути функції державної влади та охарактеризувати їх зміст;
- установити особливості політичної системи України;
- описати тенденції розвитку політичної культури в українському суспільстві;
- визначити механізми впливу громадянського суспільства на політичну систему.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у зв'язку з функціонуванням механізмів держави в політичній системі суспільства.

Предметом дослідження – політична та державна влада: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії держава в політичній системі суспільства.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, з допомогою яких одержано наукові і практичні результати, зокрема: порівняльний метод; метод систематизації; абстрактно-логічний метод; графічний метод.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дипломній роботі вирішено актуальне завдання, яке полягає в дослідженні теоретико-правових засад ролі держави в політичній системі суспільства та визначенні теоретичних аспектів співвідношення та взаємодії органів влади та інститутів громадянського суспільства. Зокрема, в дипломній роботі:

удосконалено:

- автентичне визначення поняття «політична система»;
- досліджено типологію політичних систем;
- охарактеризовано державу як елемент політичної системи суспільства;
- визначено аспекти співвідношення органів держави та самоврядування;
- надано характеристику функціям державної влади;
- проаналізовано особливості політичної системи України;
- окреслено тенденції розвитку політичної культури;
- описано механізми впливу громадянського суспільства на політичну систему

набули подальшого розвитку:

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що основні теоретичні положення та висновки дослідження можуть бути використані в процесі подальшого аналізу і вирішення наукових і практичних проблем в освітньому процесі під час підготовки розділів підручників і навчальних посібників у рамках курсу «Теорія держави і права»; при підготовці

відповідних методичних матеріалів, складанні навчальних робочих програм, навчально-методичних комплексів, розробці спецкурсів; тощо.

Апробація матеріалів дипломної роботи магістра. Меліоранський С.І. Поняття та функції політичної системи суспільства і місце держави в ній (подано до друку).

Структура та обсяг дипломної роботи магістра. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, що охоплюють вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (найменувань). Повний обсяг дипломної роботи магістра становить 95 сторінок, з яких основний текст – 86 стр., список використаних джерел – 7 стр., а також 2 додатків.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

1.1. Поняття та структура політичної системи

Дослідження сучасних політологів вказують на те, що політичне життя не обмежене співвідношенням понять «держава» та «суспільство», що, у свою чергу, означає самобутнє та незалежне значення термінів «держава», «уряд», «нація», оскільки вони відносяться до конкретних інститутів, притаманних кожному окремому суспільству.

Сутність вивчення питань державного управління зазнала суттєвих змін від того часу, коли до наукового обігу було введено поняття «політична система», що набуло широкого розповсюдження, завдяки цілісному охопленню політичної сфери життя суспільства. Іншими словами поняття «політична система» є значно ширшим, ніж поняття «державне управління», у зв'язку з тим, що воно зачіпає всіх осіб і всі інститути, які приймають участь у державотворчому процесі.

Термін «політична система» було введено в науковий обіг у 50-х роках ХХ століття американським політологом Д.Істоном, який створив теорію політичної системи. У цей термін було вкладено зміст, що відображає:

- цілісність політики як самостійної сфери життя суспільства, що являє собою сукупність взаємодіючих елементів (держави, партій, лідерів, має рацію тощо);
- характер зв'язків політики із зовнішнім середовищем (економічною, соціальною, культурною сферами, іншими державами).

Запровадження у вжиток поняття «політична система» мало і практичне значення, оскільки воно, як лакмусовий папірець, було покликане виявити позитивні чинники, що сприяють таким двом парадоксальним термінам, як «стабільність» і «невпинний розвиток», що забезпечують роквіт

суспільства, виявленню і вдосконаленню механізмів погодження інтересів різних груп населення.

Народження цілісної політичної системи пов'язане з подальшим цивілізаційним розвитком, формуванням громадського суспільства, його структури. З метою задоволення їхніх потреб та інтересів виникають політичні партії, профспілки, селянські спілки, об'єднання промисловців, міжгрупові об'єднання тощо. Поетапно утворюється повноцінна політична система [1, с.19].

Політична система – це симбіоз політичних інститутів, суспільних структур і цінностей, а також їх взаємодій, в яких реалізується державна влада і здійснюється вплив держави.

До структури політичної системи входять не лише державні інститути (держава, партії, лідери), але і економічні, соціальні, культурні інститути, традиції, цінності, норми, що мають політичне значення і здійснюють опосередкований вплив на політичний процес. Призначення всіх вказаних державних і суспільних інститутів полягає в тому, щоб розподіляти ресурси (економічні, валютні, матеріальні, технологічні і т.д.) і спонукати населення до ухвалення цього розподілу як обов'язкове для всіх [2].

У визначенні «політична система» розрізняють соціологічну і правову концепцію [3, с.12]. Соціологічна концепція вирізняє політичну систему, як динамічний механізм, що передає імпульси від оточення і від самих політичних структур на політичне рішення, які формують політичну поведінку та громадянську позицію кожної окремої особи. Прибічником соціологічної концепції був відомий американський вчений Девід Істон. Він відомий такими працями, як "Політична система" (1953), "Концептуальна структура для політичного життя" (1965), "Системний аналіз політичного життя" (1965). Саме Девід Істон уперше застосував системний підхід до аналізу політики. Для теоретичного дослідження аспектів політичного життя за приклад учений взяв біологічні моделі, які активно взаємодіють, як між собою так і з довкіллям, що забезпечує їхню стабільність. Саме завдяки активній взаємодії систем із

навколишнім середовищем здійснюється їхній активний розвиток та самозбереження. Девід Істон вважає, що політична система є дуже схожою до біологічної системи і вона має, відповідно, своє середовище в якому й функціонує. Середовище, яке впливає на політичну систему Істон поділяє на внутрішньосупільні системи (економічна, культурна, соціальна, психологічна) та поза супільні, тобто ті, які перебувають поза межами даного суспільства (міжнародна торгова система, міжнародні організації тощо). Навколишнє середовище для політичної системи складають супільні системи – економічна, соціальна, духовно-ідеологічна тощо. Водночас, слід зазначити, що політична система якісно відрізняється від інших супільних систем, адже між політичною системою та її оточенням є певні межі, через які вони один з одним взаємодіють. Саме тому Д. Істон основною одиницею аналізу політичної системи визначив взаємодію між політичною системою та навколишнім середовищем. При чому політична взаємодія на відміну від інших соціальних взаємодій спрямована на примусовий розподіл цінностей у суспільстві. На основі цього вчений розглядав політичну систему, як сукупність взаємодій, які здійснюють індивіди і які спрямовані на авторитарний розподіл цінностей (матеріальних і духовних). Саме це запобігає виникненню конфліктів між членами суспільства. Отже, слід зазначити, що політична система, перш за все, повинна бути в змозі розподілити цінності в суспільстві та подати їх так, щоб переконати громадян прийняти ці цінності, як обов'язкові. Невиконання системою цього принципу призводить до зростання напруження всередині неї і навіть до її занепаду.

Поняття «система» ввів в науковий оборот німецький біолог Л.фон Берталанфі (1901-1972) в 20-х роках ХХ століття для позначення процесів обміну клітини із зовнішнім середовищем. Він розглядав систему як сукупність взаємозалежних елементів, як цілісність, яка складається з «елементів, що знаходяться у взаємодії». Відносини взаємозалежності означають, що, із зміною навіть одного елемента системи змінюється вся

цілісність. Система розвивається завдяки тому, що реагує на сигнали ззовні і на вимоги своїх внутрішніх елементів.

Поняття «система» на розгляд суспільства переніс Т.Парсонс, що представив суспільство як взаємодію чотирьох підсистем, які знаходяться у відносинах взаємозалежності і взаємообміну: економічної, політичної, соціальної і духовної. Кожна з підсистем виконує певні функції, реагує на вимоги, які поступають зсередини і ззовні, а разом вони забезпечують життєдіяльність суспільства в цілому [2].

В західній політології можна виділити два основні підходи при характеристиці політичної системи суспільства:

- інституційний підхід, що визначає політичну систему через державні, інституалізовані політичні організації, систему їх зв'язків і взаємодій;
- системний підхід, при якому політична система визначається не тільки через структуру і функції державних інститутів, але і через правові норми, політичні ролі, реалізовані в політичній поведінці.

Згідно з Г. Алмондом і Д. Пауеллом, спільним для всіх визначень терміна «політична система» є асоціація її з фізичним примусом у суспільстві, яке конституційоване законодавчо. Розвиваючи ці ідеї, Д. Істон писав про авторитарний розподіл цінностей, Р. Дал – про владу, управління й авторитет. Ці визначення передбачають законне право на санкції стосовно тих, хто не виконує «правил гри», встановлених у суспільстві [4].

Хоча політична система не побудована виключно на силових засадах, однак її ставлення до насильства є важливою характеристикою системи. Вони визначають «політичний» компонент поняття. А «система» передбачає взаємозв'язок її складових, а також певні кордони між нею й зовнішнім середовищем. Кордони політичних систем можуть змінюватися. Наприклад, вони розширюються під час війни, коли великі маси населення мобілізуються, а вплив держави на галузі, що в мирний час практично не регулюються, значно посилюється.

Структура політичної системи будь-якого суспільства включає в себе державу та її органи, політичні партії, суспільні організації та рухи, інші об'єднання громадян у поєднанні з нормативно-правовою основою й політичною ідеологією.

Кожний з названих компонентів реалізує свої цілі, завдання й функції, використовуючи власні специфічні методи, форми і засоби.

Отже, політична система є субсистемою (елементом) суспільної системи. Остання створює основу для існування політичної системи, визначає спосіб її формування та функціонування. Саме вона визначає основні характеристики політичної системи, сфери її функціонування, можливості розв'язання на рівні політики основних проблем суспільного життя.

У надрах політичної системи формуються нові суспільні рішення, мобілізуються суспільні ресурси та енергія, необхідні для впровадження у суспільну практику зазначених рішень, створення інститутів, що впливають на постійне перетворення елементів суспільної системи. З цього погляду політична система відіграє роль важливого інструмента суспільної системи, оскільки забезпечує останній стійкість, сприяє вдосконаленню окремих її функцій, підвищенню ефективності вирішення конфліктів і суперечностей.

Політична система є автономною і відкритою. Вона має постійні відносини та взаємообмін з іншими субсистемами суспільства. Як і в економічній системі, тут є такий самий тип обміну чинників: витрати й випуск (вхід і вихід).

Найбільший внесок у розвиток цього напрямку політології зробили Т. Парсонс, який започаткував основи системного аналізу суспільного життя загалом, і Д. Істон, який застосував загальну теорію систем в аналізі політики. Останній, до речі, як вхід до політичної системи розглядав вимоги й підтримку, між якими мають бути збалансовані відносини. Скажімо, надмірні вимоги або низька підтримка, або обидва чинники разом можуть призвести до руйнування системи. А на виході політичної системи можуть бути нові закони, регламенти діяльності, державні асигнування, інформаційні кампанії і т. ін.

У. Мітчелл вважав, що вхід політичної системи не має обмежуватися вимогами й підтримкою. На його думку, до них слід додати ще й очікування та ресурси, на які спирається система. А вихід має розглядатись як поєднання мети, цінностей і регулювання. Під останнім він розумів спосіб реалізації мети, цінностей і витрат.

Політична система повинна мати «петлю зворотного зв'язку», оскільки без цього механізму коригування поведінки політичної системи неможливо позбутися соціального напруження в суспільстві чи зменшити його, реагувати на зміну ситуації.

Надзвичайно важливою в політологічних дослідженнях є проблема типологізації політичних систем, кожна з яких по-своєму унікальна й специфічна.

Однією з перших спроб здійснити такий порівняльний аналіз була типологізація Платона, який виокремив монархію і тиранію, аристократію і олігархію, а також демократію. Показово, що антипода демократії він не вказав, вважаючи останню найгіршою формою правління.

Арістотель на розвиток ідей Платона запропонував два основних критерії оцінювання політичних систем: коли можновладці керують в інтересах усіх, а коли – у власних інтересах. У першому випадку він виокремив монархію, аристократію та «політику», у другому – тиранію, олігархію та демократію.

М. Вебер класифікував системи правління згідно з тим, що урядовці можуть претендувати на легітимність свого правління, а члени системи можуть їх прийняти на основі традицій, харизми й легітимізму.

Г. Алмонд розглядав англо-американську, континентально-європейську, тоталітарну й доіндустріальну системи, Дж. Коулмен – конкурентну, напівконкурентну та авторитарну системи, а Д. Ептер – диктаторську, олігархічну, опосередковано представницьку й пряму представницьку.

Погоджуючись з Д. Істоном, пов'язують політичну систему із суспільством уже згадувані Г. Алмонд і Д. Пауелл, які виокремлюють у функціонуванні політичної системи три аналітичних рівні: розглядування

системи у взаємодії останньої із зовнішнім середовищем, її внутрішньому функціонуванні, збереженні та адаптації.

У політичній системі суспільства розрізняють п'ять основних груп елементів: політичні інститути, політичні відносини, політичні норми, політичну свідомість і політичну культуру [2, с. 32]. Відповідно до цих елементів виділяють організаційно-інституціональну, регулятивну, функціональну, комунікативну та духовно-ідеологічну підсистеми політичної системи, що і є складовими її структури.

Інституціональну підсистему складають такі політичні інститути: держава та її структурні елементи, такі як парламент, уряд, політичні партії, громадсько-політичні організації, церква, органи місцевого самоврядування. У своїй сукупності ці взаємозв'язані політичні інститути утворюють політичну організацію суспільства, організаційну основу політичної системи. До політичної системи як її інститути входять не всі наявні в суспільстві громадські організації, а лише ті, що пов'язані з функціонуванням політичної влади. Залежно від ступеня залученості до політичного життя і здійснення влади розрізняють три види організацій:

1. Власне, політичні організації прямо й безпосередньо здійснюють політичну владу у повному обсязі або, у крайньому випадку, прагнуть до цього. Здійснення влади або боротьба за неї є головним у їхній діяльності. Такими є держава і політичні партії.

2. Політизовані або невласне політичні організації, для яких участь у здійсненні політичної влади є лише одним з аспектів їх функціонування, це – громадські організації, професійні спілки, народні рухи, об'єднання підприємців тощо.

3. Неполітичні організації, якими є, наприклад, науково-технічні товариства, різноманітні аматорські об'єднання – товариства рибалок, мисливців, спортсменів тощо, за звичайних умов не беруть участі у здійсненні політичної влади. Формально діяльність таких організацій не передбачає

здійснення політичної функції, проте за певних умов, ситуативно, вони можуть бути суб'єктами політики, виступаючи як групи тиску.

У своїй сукупності і взаємозв'язках політичні інститути утворюють політичну організацію суспільства, організаційну основу політичної системи. Центральна роль у політичній системі належить державі. Саме вона забезпечує політичну організованість суспільства. Особливе місце в політичній системі займають політичні партії, які є головними учасниками боротьби за завоювання, утримання й використання державної влади. Кожна партія прагне мати можливість визначати політику держави або хоча б впливати на неї. Інституціональна підсистема є основоположною як до політичної системи суспільства в цілому, так і до її окремих складових.

Регулятивну підсистему утворюють сукупність політичних норм, за допомогою яких здійснюється регулювання політичних відносин. Одні політичні норми цілеспрямовано створюються державою – норми права; інші складаються поступово під впливом політичних, економічних, духовних чинників – норми моралі, звичаї, традиції. Головною складовою регулятивної підсистеми суспільства є норми національного права.

Функціональна підсистема політичної системи знаходить своє вираження у політичному процесі й політичному режимі.

Комунікативна підсистема містить політичні відносини, тобто ті зв'язки між людьми та їх спільностями, які складаються у процесі реалізації влади або з її приводу. Інформаційно-комунікативна підсистема містить ЗМІ, засоби комунікації, науково-інформаційну інфраструктуру – тобто розгалужену мережу установ, які займаються збором, обробкою, поширенням інформації про політичне життя, пропагуючи вироблені політичні та правові норми, певну політичну свідомість і політичну ідеологію.

Духовно-ідеологічну підсистему політичної системи складають політична свідомість і політична культура.

Функція застосування правил передбачає приведення розроблених правил або законів у дію. Ця функція є надзвичайно важливою, оскільки часто прекрасні з погляду права закони й постанови просто не виконуються.

Слід зауважити, що в багатьох політичних системах реалізація цієї функції стимулює діяльність не лише виконавчої влади, а й законодавчих структур. Отже, чітких кордонів між виробленням правил та їх виконанням немає.

Щодо функцій політичної системи, то науковці виділяють такі основні з них:

1. Функція контролю за виконанням норм охоплює тлумачення законів і постанов, а також дії щодо запобігання їх невиконанню. Хоча контроль переважно перебуває в компетенції судових органів, ця функція має посісти відповідне місце в діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади.

Зазначимо, що ця функція може тісно пов'язуватись із функцією законодавчою. Наприклад, Верховний суд США завдяки своєму праву інтерпретувати Конституцію цієї країни відіграє важливу роль і в законотворчості, оскільки має право скасовувати, коригувати й ратифікувати закони та постанови, ухвалені законодавчими та виконавчими органами на конституційній основі.

2. Функція політичної комунікації забезпечує розповсюдження й передавання політичної інформації між різними елементами політичної системи, між правителями й тими, ким керують.

У принципі функція політичної комунікації діє у двох напрямках і забезпечує двосторонній зв'язок, взаємообмін інформацією, хоча й класифікується здебільшого як функція виходу політичної системи.

3. Особливе значення мають функції збереження та адаптації системи, тобто політичне рекрутування та політична соціалізація. Перша полягає в реалізації процесів підготовки та селекції персоналу, який візьме на себе функції управління політичною системою, друга сприяє засвоєнню індивідами соціальних, правових і психологічних норм, прийнятих у суспільстві

(детальніше про це йдеться в розділах, присвячених еліті та політичній соціалізації).

Нормою організації й функціонування політичної системи є політичний режим, який визначає конкретні процедури та способи організації установ влади та врядування, стиль ухвалення громадських рішень, відносини між державою та громадянами. По суті це поняття означає, як уряд користується владою, контролює й управляє процесами в суспільстві.

Отже, з огляду на вищевказане, політичну систему можна визначити як злагоджену систему державних і недержавних інститутів, які виконують, покладені на них політичні функції, її призначенням є відтворення інтересів різних соціальних груп, які безпосередньо або опосередковано здійснюють вплив на державну владу.

Структура політичної системи складається з таких елементів (підсистем):

- організаційно-інституціональної,
- регулятивної,
- функціональної,
- комунікативної,
- духовно-ідеологічної.

1.2. Типологія політичних систем

В рамках даного дослідження актуальним є питання типології політичних систем. Нинішній стан типології політичних систем пов'язаний з біхевіористською революцією в політичній науці 1950-1960 років у США. Біхевіористський (поведінковий) підхід швидко еволюціонував як вияв невдоволення досягненнями традиційної політичної науки і, насамперед, формально-інституціональними підходами, що в ній застосовувалися. Суттєвий вклад у винайденні нових методологій порівняльних політичних досліджень зробив Комітет з порівняльної політології при Американській раді з досліджень у сфері суспільних наук, створений 1954 року під керівництвом Г. Алмонда.

Одну з найвідоміших нині типологій в руслі нової методології запропонував Е. Шилз наприкінці 1950-х років [16, с. 52-55]. Революційне значення цієї класифікації полягало в тому, що між двома крайніми полюсами традиційних класифікацій – демократією і тоталітаризмом – Е. Шилз спробував визначати проміжні форми, характерні для політичних систем країн третього світу. До них він відніс „опікувану демократію”, яка характеризується гіпертрофією виконавчої влади, та „модернізовану олігархію”, котрій властиве домінуюче становище військових чи цивільних бюрократичних угруповань. Враховуючи ще випадок класичної „традиційної олігархії”, одержуємо п'ять основних політичних форм:

- політична демократія – це система з відносно автономними представницькими інститутами, виконавчою владою, значно диференційованими, автономними та плюралістичними групами інтересів;
- опікувана демократія, де демократичні інститути формально існують, але влада ще концентрується в руках бюрократичної держави;
- модернізовувана олігархія – демократичних інститутів не існує, влада належить військовим і цивільним бюрократичним клікам; головною метою лишається модернізація економіки;
- тоталітарні олігархії – це системи з високим ступенем концентрації влади в руках правлячої еліти, автономних груп інтересів не існує, практикуються тотальні форми соціальної мобілізації;
- традиційні олігархії – це династичні або сімейні режими, що негативно ставляться до будь-яких змін і прагнуть зберегти існуючий порядок речей.

Кілька широко відомих типологій політичних систем належать Г. Алмонду. Розробивши концепцію політичної системи, він одержав можливість проводити порівняльний аналіз різного типу політичних організмів за певним параметром. Таким параметром була реалізація структурами політичних функцій, універсальних і необхідних для всіх суспільств, яка дозволяє порівнювати їх функціонування на прикладі різних суспільств – розвинених і

нерозвинених, модерних і примітивних, західних і східних. „Замість поняття „держави”, обмеженого правовими й інституціональними значеннями, ми воліємо говорити „політична система”, – відзначає Г. Алмонд. – Замість „повноважень”, які знову ж таки мають переважно правову конотацію, ми починаємо віддавати перевагу слову „функція”, замість „установ” говоримо про „ролі”, замість „інститутів”, що знову відсилають нас до формальних норм, про „структури”, а замість „громадської думки” і „громадянського виховання”, дуже формально-раціональних за змістом, воліємо говорити про „політичну культуру” і „політичну соціалізацію” [16, с. 4].

Перша типологія була запропонована Г. Алмондом 1956 року у статті „Порівняльний аналіз політичних систем” [17]. За зауваженням А.Лейпхарта, роду [18 с. 40]. У підґрунтя класифікації Г. Алмонд поклав критерії політичної культури і рольової структури (характеру взаємодії різних політичних інститутів). За цими критеріями політичні системи поділяються на чотири основні групи:

- англо-американська характеризується однорідною світською політичною культурою і високоспеціалізованою рольовою структурою. В ній наявні автономні політичні партії, групи інтересів і засоби масової комунікації;
- європейська континентальна асоціюється з так званими багатоскладними суспільствами, яким притаманна гетерогенна (подрібнена) політична культура, обумовлена існуванням автономних конфліктних політичних субкультур;
- доіндустріальна або частково індустріальна характерна для країн, що розвиваються. Вона відзначається недемократичністю, нестабільністю, наявністю безлічі етнічних, расових, мовних, релігійних тощо розколів, що породжують гострі соціальні конфлікти;
- тоталітарна характеризується однорідною політичною культурою та високим рівнем суспільної інтеграції, що досягається насильством і придушенням опозиції.

Кульмінацією структурно-функціонального підходу в 1960-і роки стала типологія, розроблена Г. Алмондом у співавторстві з Б. Пауеллом і репрезентована у праці „Порівняльна політика: девелопменталістський підхід” [19]. Її вирізняє одночасне використання кількох перемінних, більш подрібнене групування та спроба внести до неї елемент еволюції політичних систем. У якості основного критерію класифікації Г. Алмонд і Б. Пауелл використовують ступінь структурної диференціації і культурної секуляризації.

За цим критерієм всі політичні системи були поділені на три великі класи:

1) примітивні системи з хиткою політичною структурою, які характеризуються мінімальною структурною диференціацією і домінуванням парафіяльної політичної культури;

2) традиційні системи з диференційованими політикоуправлінськими структурами, що характеризуються переважанням підданської політичної культури,

3) модерні системи з диференційованою політичною інфраструктурою і партисипаторною політичною культурою [19, с. 215-216].

Для подальшої деталізації типології автори розчленували політичні системи на групи вже всередині кожного з цих трьох типів, використовуючи ще одну перемінну, а саме рівень внутрішньосистемної автономії. Концептуально внутрішньосистемна автономія означає міру, якою структури політичної участі і контролю (політичні партії, групи інтересів, засоби масової інформації) розвинені (ступінь організаційного розвитку) і плюралістично диференційовані (ступінь організаційної незалежності). Виходячи з критерію внутрішньосистемної автономії, Г. Алмонд і Б. Пауелл виокремили у всіх трьох основних класах політичних систем 16 дрібніших підтипів.

У класі модерних політичних систем, окрім перехідної і вже практично неіснуючої форми античного міста-держави (де, на думку вчених, виникли певні компоненти політичної інфраструктури і політичної культури сучасного типу), варто виокремити 1) мобілізаційні демократичні, 2) мобілізаційні

тоталітарні й авторитарні, а також 3) домобілізаційні демократичні й авторитарні системи.

В групі мобілізаційних демократичних це, по-перше, демократії з високою внутрішньосистемною автономією, які володіють розвинутою системою політичних партій, яскраво вираженими структурованими групами інтересів, а також потужною мережею ЗМІ, організаційно незалежних від основних політичних сил (США і Велика Британія). По-друге, це демократії з обмеженою внутрішньосистемною автономією, що характеризуються відносною розвиненістю і незалежністю політичних партій, груп інтересів і засобів масової інформації, однак у політичному процесі яких спостерігається постійне прагнення до коаліціювання організацій і груп близької ідеологічної орієнтації, формуванню „ідеологічних сімей” консервативного, ліберального, соціалістичного та інших напрямків (III і IV Республіки у Франції, Веймарська Німеччина та Італія після Другої світової війни). По-третє, Г. Алмонд і Б. Пауелл виокремлюють демократії з низьким рівнем внутрішньосистемної автономії, які вирізняються домінуванням у партійно-політичній системі однієї політичної сили чи партії.

На одному кінці континууму містяться радикально-тоталітарні і консервативно-тоталітарні політичні системи (СРСР за Й. Сталіна та Німеччина за А. Гітлера). Це політичні системи з суцільним політичним контролем над населенням, без будь-яких автономних організацій, груп інтересів і засобів масової інформації, з наявністю панівної ідеології і єдиної правлячої партії. На іншому – консервативно-авторитарні і модернізовані авторитарні системи, де політичний плюралізм неможливий, з активною мобілізацією населення на підтримку авторитарної держави за допомогою радикальної і націоналістичної ідеології і, дуже часто, військовим правлінням (Іспанія за Франко, Португалія за Салазара, Іран в часи правління шаха, Бразилія після 1964 року, Чилі після Піночетового перевороту 1973 року).

Крім того, Г. Алмонд і Б. Пауелл виокремлюють додаткову підгрупу домобілізаційних політичних систем, що поділяються на два підтипи.

Домобілізаційні демократичні системи виникають у країнах, що розвиваються, з сильними традиційними структурами, в яких демократичні інститути ще надзвичайно слабкі і формальні, а політичне управління здійснюється без повноцінної демократичної конкуренції й активної політичної участі населення (багато країн Тропічної Африки та Азії). Домобілізаційні авторитарні системи характеризуються наявністю традиційних авторитарних структур управління, що діють без механізму мобілізації населення на активну підтримку режиму. Таким системам притаманні парафіяльна чи підданська політична культура і низький ступінь участі населення в політичному житті (традиційні монархії в країнах, що розвиваються, – Саудівська Аравія, Марокко, Катар, Оман та інші).

Широку популярність одержала двомірна типологія політичних систем Р. Даля, яку він поклав у підґрунтя свого емпіричного дослідження поліархій. Ідеальні типи політичних систем Р. Даль вибудовує за допомогою двох основних критеріїв. Першим є рівень лібералізації політичної системи. Він визначається ступенем публічної змагальності (*public contestation*), яка включає ступінь допустимості опозиції, чесність політичної конкуренції, відкритість політичних інститутів, а також гарантії, що дозволяють членам політичної системи претендувати на управління суспільством. Другим критерієм виступає рівень політичної участі, так званої включеності (*inclusiveness*). Вона визначається пропорцією населення, що має право брати участь у системі публічного суперництва за владу. Інакше кажучи, перший критерій пояснює, які можливості для участі і політичної діяльності опозиції існують, а другий – в який спосіб ці можливості можуть практично реалізовуватися [20, с. 9-13].

Відповідно до запропонованих критеріїв і їхнього виміру Р. Даль виокремлює чотири типи політичних систем.

Закритою гегемонією автор називає систему, у якій немає опозиції і політичної конкуренції або вони близькі до нуля, а ступінь залучення громадян до політичного процесу вкрай низький і не забезпечений жодними інституціональними можливостями. Режим забороняє будь-яку опозицію і робить усе можливе для її повного знищення. Отже, громадяни цілком

відчужуються від політики і позбавляються будь-яких механізмів контролю над соціальними, економічними і політичними структурами.

Включаюча гегемонія позначає системи з низьким рівнем конкуренції і великою політичною участю населення. Конкурентну олігархію утворюють системи з більшим ступенем опозиційності і конкуренції в поєднанні з малою пропорцією участі населення в політичному процесі. Їх характерною рисою є те, що інститути політичної участі використовуються, як правило, лише вузькоелітарними угрупованнями. Нарешті, поліархія є політичною системою, яка характеризується значним ступенем політичної конкуренції й опозиційності, а також великою часткою населення, забезпеченого всією повнотою можливостей участі в політичній діяльності. Фактично поняттю поліархії відповідає те, що звичайно визначається як демократична політична система.

Типологію демократичних політичних систем спробував удосконалити А. Лейпхарт. В основі його типології лежать два критерії:

- 1) структура суспільства – однорідна чи плюралістична;
- 2) поведінка еліт – конфронтаційна чи коаліційна. Відповідно до них він вирізняє чотири типи демократичних політичних систем, репрезентованих відповідними країнами.

Деполітизовані демократії характеризуються однорідною суспільною структурою і стилем співробітництва у взаємодії еліт. Такі системи досить стабільні завдяки тому, що процес прийняття рішень в них не обтяжується ідеологічними, культурними і релігійними протиріччями. Однак наявність в таких політичних демократіях безлічі коаліцій на всіх рівнях суспільства, на думку А. Лейпхарта, стимулює виникнення нових форм протесту й опозиції, орієнтованої на дестабілізацію системи.

Доцентрові демократії, на думку А. Лейпхарта, відповідають англо-американському типу, виокремленому Г. Алмондом. Вони репрезентовані системами з однорідною соціальною структурою й однорідною політичною

культурою. Відносна однорідність цінностей на рівні суспільства робить їх стабільними навіть при конфронтаційному типі відносин еліт.

Консоціальні демократичні системи вирізняє фрагментарна соціальна структура і коаліційний тип поведінки еліт. Існуючі в ній сегментовані чи субкультурні розколи в суспільній структурі компенсуються коопераційним характером діяльності політичних еліт. У системах з різними структурами і культурами роль відмінностей досить амбівалентна. З одного боку, вони є джерелом потенційної дестабілізації – аж до розпаду системи. Однак, з іншого боку, можуть допомогти в процесі стабілізації системи за умови, що еліти різних субкультур оберуть довірчий стиль відносин і співробітництво. Водночас еліти, з свого боку, використовують цінності плюралізму, який інтегрує цінності всього суспільства, для зміцнення власного авторитету і, отже, для максимізації ймовірності того, що угода між елітами буде легітимізована населенням.

Відцентрові демократії аналогічні європейському континентальному типу Г. Алмонда. Вони презентовані політичними системами з фрагментарною структурою суспільних цінностей і конфліктною поведінкою політичних еліт. Таке поєднання обумовлює їх уразливість перед небезпекою нестабільності і безладу [18, с. 143-145].

Складнішу багатомірну типологію політичних систем запропонував Ж. Блондель. Він відзначив, що класифікація Г. Алмонда є фактично лінійною, оскільки розташовує всі політичні системи в єдиному континуумі руху від досучасних до сучасних політичних форм. „Хоча він і стверджує, – цитує Ж. Блондель Г. Алмонда, – що „ми не будемо повторювати наївність теоретиків Просвітництва і розглядати прогресуючу еволюцію політичних систем від традиційних до конституційно-демократичних форм”, все одно Алмонд викладає свою класифікаційну схему в такий спосіб, що справді складається враження, ніби існує певна прогресія від „не сучасного” до „сучасного”, що нові держави є „не сучасними” саме тому, що їм бракує, приміром, структурної диференціації, і тому єдиним виходом для них є стати „більш” сучасними і

модерними, а насправді здебільш відтворювати західну демократичну модель” [21, с. 36].

Як альтернативу Ж. Блондель пропонує тривимірну типологію політичних систем, одночасно „картографуючи” політичну систему у кількох координатних осях. У ранньому варіанті своєї теорії в якості таких використовувалися перемінні:

- 1) участь у прийнятті рішень (масове чи одноосібне),
- 2) засоби досягнення цілей (ліберальні чи авторитарні) і
- 3) загальні цілі здійснення політики (радикальні чи консервативні).

Багатомірний політичний простір, що виникає, дозволяє ефективно позиціювати як західні ліберальні демократії, так і країни, що розвиваються, комуністичні системи, а також традиційні суспільства, тонко позначивши їх специфічні риси і надавши місце для аналізу різних перехідних і проміжних форм. Розвиваючи далі свою типологію, Ж. Блондель виокремив три критерії:

- 1) політична конкуренція (відкрита чи закрита, залежно від легальних можливостей функціонування опозиції і способів боротьби за владу);
- 2) структура еліти (монолітна чи диференційована);
- 3) політична участь населення (яка передбачає або ні широкі форми політичної участі). Виходячи із співвідношення цих перемінних, Ж. Блондель виокремлює шість типів політичних систем: традиційна, егалітарно-авторитарна, авторитарно-бюрократична, авторитарно-неегалітарна, конкуруюча олігархія, ліберальна демократія [21, с. 108-109].

Досить цікаву спробу багатомірної типології політичних систем з безліччю підтипів здійснив Ч. Ендрейн. Він врахував напрацювання порівняльної політології 1980-1990-х років [22]. В основу його класифікації також покладено три параметри:

- 1) культурний – ціннісні ієрархії й інтерпретація культурних цінностей, що формують політичні завдання;

2) структурний – вплив на політичний процес з боку політичних та інституціональних структур (уряду, політичних партій, соціальних груп, іноземних інститутів);

3) поведінковий – поведінка політиків і мас.

Перший критерій оцінюється з точки зору злиття чи диференціації духовно-моральних цінностей і матеріальних інтересів.

Другий розглядається з позиції сили чи слабкості структурної влади держави.

Третій параметр позначає елітарну (велика політична дистанція) чи егалітарну (мала політична дистанція) поведінкову стратегію взаємодії між керуючими і керованими.

На цій основі Ч. Ендрейн виокремлює чотири групи політичних систем.

1. Племінні системи репрезентовані бездержавними суспільствами. Характерна для них матеріальна діяльність нерозривно пов'язана з духовно-моральними цінностями (насамперед сакральними). Дистанція між правлячими і керованими шарами мізерно мала. Основу відносин між вождями і рештою общини складає егалітаризм. Правління має розрізнений децентралізований характер. Прийняття політичних рішень є прерогативою колективу і не регламентується жодними формальними інститутами. Їх реалізація покладається на неформальні рольові групи. Політичний процес рідко ускладнюється конфліктами через структурну однорідність суспільства.

2. Бюрократично-авторитарні системивирізняють виражені ієрархічні взаємини правителів і підданих, а також різке відокремлення матеріальних інтересів від духовно-моральних цінностей. У їх фундаменті – принцип підтримання порядку шляхом придушення конфліктів сильними державними організаціями. Політика інтерпретується як прояв влади й авторитету державними структурами. Держава асоціюється з централізованим управлінським апаратом і панує над соціальними групами. Маси пасивні і практично не беруть участі в політичному процесі.

3. Єднальні системи реалізують плюралістичну модель і найповніше втілюють громадянські свободи. Матеріальні і духовно-моральні інтереси диференційовані, а структури, що їх задовольняють (політичні партії, економічні структури, церква) високоавтономізовані. Політичні лідери незначною мірою дистанційовані від рядових громадян. Населення добровільно й активно бере участь у політичному процесі. Підзвітність уряду забезпечується партійною конкуренцією, виборністю законодавчих органів і незалежністю засобів масової інформації. Стратегія прийняття рішень носить консенсусний характер. Конфлікт інтересів легітимізований. Публічні політики представляють і захищають різні інтереси. В узгодженні інтересів беруть участь урядові структури, автономні групи впливу і політичні партії.

4. Мобілізаційні системи відзначаються цільовим настановленням на широкомасштабні перетворення, які здійснюються за допомогою політичної організації мас і залучення їх до політичного процесу.

Ідеологічні цінності в цій системі є стратегічним механізмом активізації участі мас у вирішенні матеріальних проблем держави (війна, індустріалізація, модернізація систем освіти й охорони здоров'я). Соціальним групам надано незначну самостійність.

Держава централізована, влада сильна. Правителів і підданих розділяє значна політична дистанція.

Значну міру абстрактності цих чотирьох типів Ч. Ендрейн намагається подолати шляхом їх поділу на конкретніші підтипи. З цією метою він вводить критерій ступеня рольової спеціалізації в системі, підрозділяючи кожную групу на більш і менш спеціалізовані системи. В результаті в групі народних (племінних) систем виокремлюється менш спеціалізована система мисливців і збирачів і більш спеціалізована аграрна; серед бюрократичних авторитарних систем – аграрні підтипи і підтипи, що індустріалізуються; в групі єднальних систем – конкурентні олігархії і плюралістичні демократії; серед мобілізаційних систем – популістська і елітистська підгрупи.

Система мисливців і збирачів характеризується мінімальною рольовою спеціалізацією. Аграрно-плеємна система має більш спеціалізовані політичні інститути. Певний вплив на політичний процес мають різні групи та об'єднання (вікові, таємні, титулярні тощо), на які покладаються певні обов'язки (контроль за дотриманням законів, судочинство, представництво на зборах, збір податків, політичне посередництво тощо).

Аграрно-бюрократична система творить менш спеціалізований підтип авторитарної групи. Координація управління в ній покладається на одноосібного правителя (король, імператор, султан тощо). Соціальний плюралізм має вузькі межі і дозволяє лише деяким елітарним групам впливати на прийняття політичних рішень. База рекрутації політичних лідерів і еліти обмежується вищими класами.

Система, що індустріалізується, як більш спеціалізований тип авторитарного правління, обумовлена її цільовою спрямованістю на здійснення перетворень в економічній сфері. У порівнянні з аграрною бюрократією коло учасників управління в таких системах істотно розширене за рахунок технократів з високим рівнем професійної підготовки. Певною самостійністю від державних органів володіють великі приватні корпорації. Позиції політичних партій дуже слабкі. Вони або діють нелегально, або не є впливовими. Деякі групи (асоціації бізнесменів, інтелігенція, студентство, релігійні фундації) можуть висувати власні вимоги урядовій бюрократії. Конкурентна олігархія характеризується змагальною участю в політичному правлінні незначної частини суспільства, яка обмежується його вищими шарами. Масової електоральної системи не існує. Партії слабкі, їх діяльність законодавчо обмежена і майже не впливає на прийняття політичних рішень. Репрезентативна система має риси ієрархії і класової нерівності. Плюралізація політичного простору в ній поєднується з прагненням зберегти політичне домінування привілейованих груп.

Плюралістична демократія в групі єднальних систем вирізняється більшим ступенем участі в політиці. Вона включає в процес прийняття рішень

якомога більше число групових та індивідуальних учасників. Політична участь рядових громадян організаційно забезпечується безліччю спеціальних структур: політичними партіями, профспілками, різними об'єднаннями та асоціаціями. Значимість участі в економічних і громадських асоціаціях превалює над приналежністю до сімейних чи етнічних груп. Гнучка класова структура мінімізує міжгрупову поляризацію і в такий спосіб оптимізує процес узгодження інтересів.

Популістська мобілізаційна система вирізняється низьким рівнем рольової спеціалізації через прагнення досягти максимальної рівності. Це диктується тим, що таке настановлення продукує в якості моделі учасника політичного процесу не професіонала, а простого громадянина, своєрідного рольового універсала. Державу в популістському типі відзначає відносна слабкість і колегіальне керівництво.

Елітистська мобілізаційна система, навпаки, характеризується вирішальною політичною роллю високоспеціалізованих кадрів (бюрократів, експертів, менеджерів, технічних фахівців, офіцерів, партійних функціонерів). Ідеологічне оформлення відносин між ведучими і та тими, кого ведуть, теж має ієрархічний характер: авангардна сила (партія чи рух) скеровує маси, які не володіють необхідною для прийняття політичних рішень політичною свідомістю. Цьому типу притаманні могутня централізована держава з харизматичним лідером і знеособленим керівництвом прагматично орієнтованого управлінського апарату.

Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок, що сучасні типології політичних систем враховують не тільки характер держави, але і спосіб відтворення політичної сфери в цілому. Вони вже давно відійшли від врахування лише формальних конституційних характеристик держави (демократія чи тоталітаризм, президентське чи парламентське правління). Набагато більше уваги приділяється структурі й особливостям політичного процесу. Використання політико-системного підходу у вивченні державного управління дозволило порівняльній політології перебороти традиційну

обмеженість досліджень рамками розвинутих країн Європи й Америки і проаналізувати специфічні особливості незахідного політичного процесу. По суті, теоретики політико-системного аналізу розробили методологію, яка дозволяє охоплювати і порівнювати політичні системи будь-якого типу і рівня розвитку.

Найперспективнішим напрямом побудови політико-системних класифікацій є вироблення тривимірних координатних типологій політичних систем, які дозволяють перебороти лінійно-східчає конструювання систем за критерієм вищі/нижчі. Особливу увагу в подальших дослідженнях варто приділити осмисленню „координатного” місця посткомуністичних і пострадянських держав, нестандартність яких дуже часто не вміщується в традиційні класифікаційні схеми.

РОЗДІЛ 2

ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ОРГАНИ ВЛАДИ, ЯК СКЛАДОВІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ

2.1. Держава як елемент політичної системи суспільства

У результаті здобуття Україною незалежності достатньо актуальними стали питання державності та проблеми держави, як організації суспільства. Не дивлячись на те, що в науковій літературі знайшло широке відображення осмислення природи і ролі держави, її устрою, основних тенденцій розвитку держави в сучасних умовах тощо (Н.Н. Алексєєв, М.І. Байтін, О.М. Бандурка, Д.О. Керімов, В.В. Копейчиков, М.Н. Марченко, Л.С. Мамут, С.А. Осипян, В.І. Пантін, Ю.А. Тихомиров, В.Д. Ткаченко, О.Ф. Скакун, О.А. Фісун, М.В. Цвік та ін.), все ж залишаються дискусійними питання про те, що вважати державою, які її сутність і основні ознаки.

Політична система як сукупність державних і суспільних організацій, об'єднань, а також правових і політичних норм, принципів організаційних і здійснення політичної влади в суспільстві представляє собою

багатофункціональну структуру, що вміщує в себе компоненти різноманітного профілю:

1) інституціональний, що складається з різноманітних соціально-політичних інститутів і установ (держава, політичні партії, суспільні рухи, організації, об'єднання, різноманітні органи представницької і безпосередньої демократії, засоби масової інформації тощо);

2) функціональний, що складається з сукупності тих ролей і функцій, які здійснюються як окремими соціально-політичними інститутами, так і їх групами (форми і напрямки політичної діяльності, способи і методи здійснення влади, засоби впливу на суспільне життя тощо);

3) регулятивний, що виступає як сукупність політико-правових норм і інших засобів регулювання взаємозв'язку між суб'єктами політичної системи (Конституція, закони, звичаї, традиції, політичні принципи, погляди тощо);

4) комунікативний, що представляє собою сукупність різноманітних відносин між суб'єктами політичної системи з приводу влади, у зв'язку з опрацюванням і здійсненням політики;

5) ідеологічний, що вміщує в себе сукупність політичних ідей, теорій, концепцій (політична свідомість, політична культура, політична соціалізація).

Кожний з компонентів політичної системи має свою особисту структуру, форми внутрішньої і зовнішньої організації і засоби вираження.

Серед політичних інститутів, які справляють найважливіший вплив на політичний процес і здійснюють політичний вплив на суспільство, треба, передусім, виділити державу, яка виступає базовим інститутом політичної системи суспільства.

Держава як політичний інститут виникає на ранньому етапі розвитку суспільства, в період розкладу родового строю. Але ж сам термін “держава” вперше з'являється у Новий час в Європі. Спочатку він укорінюється в Іспанії (“estado”) та у Франції (“etat”), пізніше – в Німеччині (“Staat”). З самого початку його зміст визначається розвитком сучасної держави. Вихідне латинське слово “status” (“стан”) поступово набуває нового значення. Ним

визначали прихильників власника влади, потім володіння владою, і нарешті, владу як суспільну функцію. Починаючи з XVII ст., поняття “держава” також означає державну установу. Але крім цього в зміст даного терміна включаються і існуючі до Нового часу значення, у зв’язку з чим зникають більш давні слова “res- publika”, “civitas”, “regimen”, “imperium”.

Питання про поняття держави є доволі складним і далеко не ординарним. Це обумовлено як складністю і багатогранністю самої держави як явища, так і різноманітним сприйняттям вченими одних і тих саме державно-правових явищ. Крім цього, як справедливо підкреслював відомий австрійський юрист Г. Кельзен, "труднощі у визначенні поняття "держава" поглиблюються ще й тим, що даним терміном здебільшого позначаються різноманітні предмети і явища" [24, с. 181].

Поняття "держава" має неоднаковий зміст у різних філософських, правових, соціологічних, політологічних теоріях. Так, Аристотель розумів державу як об'єднання вільних громадян для здійснення управління справами суспільства. Саме через державу, на його думку, реалізується в людях природний потяг до спілкування. В розумінні Е. Канта, держава – це об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам. Сутність держави, на його думку, зводиться до максимальної відповідності державного устрою і режиму принципам права. Г.-Ф. Гегель розглядав державу як втілення ідей розуму, свободи і права. Субстанція держави, за Гегелем, проявляється як абсолютна влада ідеального цілого над одиничним, особливим і кінцевим, над життям, власністю і правами окремих осіб та їх об'єднань. Представники класової теорії держави К. Маркс і Ф. Енгельс наголошували на класовій сутності державної влади. Держава, на їх думку, це комітет, який управляє загальними справами всього класу буржуазії.

Прихильники юридичного позитивізму (К. Гербер і П. Лабанд в Німеччині, А. Дайсі в Англії, А. Есмен у Франції) розглядали державу виключно як правову конструкцію. В цих концепціях держава трактувалась як "правова форма для сукупного життя народу", "верховна юридична особа",

"юридична організація народу", "юридичне уособлення нації". Р. Ієрінг розробив соціологічну теорію держави. Згідно з поглядом Ієрінга, держава – це соціальна організація примусової влади, яка забезпечує вищість суспільних інтересів над особистими.

У рамках нормативної теорії права, основоположником якої був Г. Кельзен, право і держава ототожнювалися. За Кельзенем, держава є системою відносин панування і підлеглості, в якій воля одних виступає як мотив для інших. Сутність цих відносин полягає в тому, що вони утворюють врегульовану і впорядковану, нормативну систему примусу. В такому розумінні держава є відносно централізований правопорядок. Кельзен визнає, що будь-яка держава є правовою.

К. Шмідт розробив теорію "тотальної держави". Це поняття передбачає передусім існування владної держави – апарату політичної влади, яка в екстремальних ситуаціях бере на себе весь тягар важливих суспільних рішень. "Тотальну державу", на думку Шмідта, можна створити на основі "субстанціональної єдності" держави і "національної однорідності" [25, с. 15 – 35].

Протягом тривалого часу у вітчизняній та східноєвропейській науці панували уявлення про державу, що походили від ідеї класового устрою суспільства, в світлі якої вона розглядалася "як знаряддя, машина для придушення одного класу іншим", "організація економічно пануючого класу" тощо. Але наполягання на класичності такого визначення сутності держави і на безперечності його сприйняття було б невірним, тому що сутність держави обумовлюється конкретними історичними обставинами розвитку суспільства. Тому, природно, на стадії розвитку капіталізму, коли суспільство мало яскраво виражену класову структуру, коли в ньому існували антагоністичні класові протиріччя, сформувався вчення про класову боротьбу як основу уявлень про державу. За таких умов воно було історично виправданим.

Але сучасний період розвитку суспільства характеризується тим, що метою його є всебічний розвиток людини, забезпечення умов її життя, прав і

свобод. Дійсність просякнута ідеями гуманізму, пріоритету загальнолюдських цінностей. Все це знаходить своє відображення у сучасних найбільш розвинутих країнах – правових, демократичних, соціально-орієнтованих. З цього випливає, як відмічають М.І. Байтин, М.Н. Марченко та ін., що при визначенні поняття держави важливо враховувати не тільки її класові ознаки і риси, але й позакласові, загальнолюдські. У цьому зв'язку, підкреслюють ці вчені, держава – це організація політичної влади, що потрібна для виконання як суто класових завдань, так і загальних справ, що впливають з природи будь-якого суспільства [26, с. 91; 27, с. 14].

Незважаючи на різноманітність підходів до визначення держави, в науковій літературі традиційно склався погляд на неї як на суспільне явище, до структури якого входить кілька головних і кілька побічних елементів. На перше місце серед них висуваються територія, населення і публічна влада. Саме їх наявність, за класичними юридичними поглядами, відрізняє державу від додержавних та інших існуючих нарівні з нею суспільних утворень [28, с. 34].

Територія – це матеріальна основа держави. Це одна з умов, що роблять можливим існування держави. Без території держава не існує. Територія є простір держави, де в повній мірі діє влада політичної еліти, що реалізується через юридичні норми. Територія не зводиться до так званої твердої землі. До неї входять також надра, повітряний простір, територіальні води. У всіх перелічених сферах держава здійснює свою суверенну владу і має право захищати їх від зовнішнього вторгнення з боку інших держав і приватних осіб.

Населення як складовий елемент держави є людське співтовариство, що існує на території даної держави і підкоряється її владі. Тут важливо підкреслити, що мешкає на території держави все населення, яке складає співтовариство людей, єдиний народ, націю. Треба підкреслити, що у більшості західних держав, особливо в англомовних країнах, поняття "народ" і "нація" використовуються як ототожнені. Поняття "нація" (від. лат. *patio* – плем'я, народ) пов'язується з державою, а під нею розуміється все співтовариство людей, народонаселення, що займає територію держави незалежно від етнічної

приналежності, яке об'єднане єдиним правлінням. Дійсно, в межах народу як всього населення даної держави нерідко співіснують різні етнічні групи (народності), які також інколи кличуть себе націями.

Цілісність народу, тобто загальне підпорядкування населення владі, що існує, є важливою умовою цілісності держави. Розкіл населення за соціально-класовою або іншою (етнічною, релігійною) ознакою несе з собою велику загрозу існуванню держави. Виникнення конфлікту, наприклад, між етнічними спільнотами, що співіснують в межах одної держави, супроводжується, як правило, відмовою, хоча б одною із сторін, підкорятися правлячій групі, що майже неминуче призводить до розпаду країни на декілька самостійних держав.

Визначальним елементом держави є політична влада. Держава надає своїм власним повелінням обов'язкову силу для всього населення. Ці повеління (накази) виражаються у вигляді юридичних норм (законів), що приймаються уповноваженими на це державними органами. Саме через законодавчі органи держави правляча політична група доводить свою волю до підвладних. Обов'язковість же виконання населенням встановлених юридичних норм забезпечується діяльністю виконавчорозпоряджувальних (виконавчорозпорядних) органів, судів, інших юридичних установ, а також спеціального апарату примусу [29, с. 52 – 54; 30, с. 25].

Похідною ознакою держави є наявність в ній чиновництва, армії, поліції, розвідки, контррозвідки. Держава має у своїй власності певні необхідні для технічного забезпечення своєї діяльності засоби (озброєння, будівлі, транспорт і т. ін.). Для фінансового забезпечення своєї діяльності вона встановлює бюджет, систему податків, робить у разі необхідності внутрішні й зовнішні позики. Кожна держава має свої власні символи, якими є державний герб і прапор [5, с. 35; 8, с. 42].

Держава є організацією суспільства, але організацією особливою, яка характеризується тим, що вона:

- всеохоплююча організація – об'єднує в єдине ціле всіх членів суспільства, відображує та забезпечує загальносуспільні інтереси і потреби;

- територіальна організація – об'єднує членів суспільства (громадян) за територіальним принципом, а територія є матеріальною базою держави;
- єдина організація, що об'єднує все суспільство як ціле, тоді як всі інші соціальні організації (політичні партії, професійні та молодіжні спілки, асоціації підприємств тощо) охоплюють лише окремі верстви населення;
- офіційна організація – репрезентує суспільство, виступає від його імені і такою визнана іншими державами; - універсальна організація, бо об'єднує членів суспільства для вирішення питань, що стосуються різних сфер їх життя; - верховна організація – є вищим за значенням та силою об'єднанням суспільства, всі інші соціальні організації у сфері загальносуспільних інтересів підпорядковані їй;
- централізована організація – внутрішня структура держави здійснюється за ієрархією, тобто підпорядкованістю нижчих організаційних структур (районів, місцевих органів державної влади і управління, державних підприємств і установ) вищим і насамкінець – загальнодержавним (парламенту, президенту, міністерствам).

Незважаючи на те, що держава є формою організації інтересів усіх членів суспільства, вона не об'єднує їх абсолютно в усіх сферах їхнього життя. Поряд із загальносуспільним інтересом існують інтереси особливі та індивідуальні, які відображаються, забезпечуються і охороняються відповідними соціальними об'єднаннями чи особисто індивідом. Держава не повинна сама втручатися у сферу цих інтересів, але обов'язком її є забезпечувати їх незалежність, гарантувати й охороняти від втручання з боку інших суб'єктів. Незалежність різних соціальних організацій та індивідів, наявність гарантованих державою сфер їх "самостійного" життя – важлива ознака цивілізованості держави і суспільства.

Особливість держави полягає й у тому, що вона є легітимною формою виявлення та вираження "загального" інтересу, засобом його забезпечення. В умовах соціального розшарування суспільства держава виступає як інструмент вираження цього інтересу як шляхом проведення безпосереднього

волевиявлення громадян – референдумів, так й опосередковано, через діяльність вищих представницьких органів державної влади. При цьому "загальний" інтерес набуває спеціальної форми виразу у вигляді законів.

Через закони держави "загальний" інтерес не тільки легітимується, формалізується, але й забезпечується відповідним механізмом здійснення. Подальша конкретизація "загального" інтересу щодо різних сфер суспільного життя, життєвих ситуацій, конкретних регіонів і т. ін. здійснюється спеціально створюваним для цього державним апаратом влади (управління). Він складається з державних службовців – громадян, які професійно займаються виробленням конкретних рішень, здійснюючи координацію загальносуспільних інтересів з особливими інтересами окремих регіонів, галузей суспільного виробництва та індивідуальними інтересами громадян. Це обумовлює необхідність організації об'єднань державних службовців у різноманітні державні органи – міністерства, комітети, відомства, місцеві органи управління тощо. Держава забезпечує домінування "загального" інтересу над певними особливими та індивідуальними інтересами.

Як вияв державної організації суспільства є державна влада, яка характеризується поширеністю за територією, універсальністю, самостійністю, верховністю, легітимністю, незалежністю, повнотою. У найбільш концентрованому вигляді ознаки державної влади виявляються через її суверенність: верховенство – державна влада є вищою; повнота (неподільність) – державна влада належить народу, який є її єдиним джерелом; самостійність – державна влада не залежить від волі будь-яких інших організацій, окремих осіб чи інших суспільств.

Державна влада має політичний характер. Вона здійснюється над різноманітними суспільними угрупованнями й окремими особами при їх взаємодії одне з одним у процесі реалізації політики. Політика завжди пов'язана з діяльністю держави, з участю в її справах. Більш того, політична влада є державною монополією. Інші організації, хоча і беруть участь у політиці, але їх влада поширюється тільки на членів тієї чи іншої організації і має характер

звичайної суспільної, а не політичної влади. Держава є головним елементом політичної системи суспільства, до якої входять всі існуючі в суспільстві утворення політичного спрямування.

Джерелом сучасної державної влади в демократичній державі є її народ. Легітимація цієї влади відбувається на основі делегування її народом шляхом вільних виборів відповідним державним органом за встановленою Конституцією процедурою. Згідно з Декларацією про державний суверенітет України виборним державним органом, що може виступати від імені усього народу України, є Верховна Рада України. Іншим всенародно обраним органом первинного представництва народу згідно з Конституцією України (ст. 103) є Президент України. Усі інші державні органи – похідні від перших двох.

Таким чином, держава – організація політичної влади, що існує на певній соціальній базі, виступає як офіційний представник усього суспільства і забезпечує за допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики.

2.2. Органи держави та самоврядування: аспекти співвідношення

Органи державної влади та самоврядування створюють симбіоз, який дозволяє ефективно функціонувати всім механізмам системи органів державної влади. Для доведення цієї аксіоми варто детально ознайомитися з її складовими, віднайти спільні та відмінні риси. Отже, перш за все, потрібно детально розглянути поняття «органи державної влади» та «органи місцевого самоврядування», а також правові підстави їх існування.

Державний орган з точки зору законодавця – це орган державної влади, в тому числі колегіальний державний орган, інший суб'єкт публічного права, незалежно від наявності статусу юридичної особи, якому згідно із законодавством надані повноваження здійснювати від імені держави владні управлінські функції, юрисдикція якого поширюється на всю територію України або на окрему адміністративно-територіальну одиницю [32].

Серед наковців побутує безліч поглядів на визначення «орган держави», «орган державної влади» тощо, наведемо найбільш ґрунтовне на наш погляд:

Орган держави – це структурний елемент апарату держави, створений державою чи обраний безпосередньо народом колектив державних службовців (або один державний службовець), які наділені державновладними повноваженнями та необхідними матеріальнотехнічними засобами для виконання завдань і функцій держави [33].

Відповідно до Основного Закону України основним носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування [34].

Самоврядування – тип соціального управління, за якого об'єкт і суб'єкт управління збігаються, що надає можливість населенню управляти власними справами, спільно приймати рішення та діяти з метою їх реалізації. Це – одна з форм організації людського співіснування, що базується на принципах свободи, рівності і безпосередньої участі в управлінні. Самоврядування характеризується, по-перше, наявністю особливих суб'єктів, які є передусім суб'єктами не державної влади, а громадянського суспільства. По-друге, воно має особливості щодо обсягу, діапазону та правової природи об'єктів впливу, значна частина яких не характерна для державних правовідносин. Серед різних рівнів самоврядування найпоширенішим є місцеве. Воно становить політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами через самоорганізацію місцевого населення та за згодою і за підтримки держави. В Україні згідно з Конституцією місцеве самоврядування визнається і гарантується (ст. 7). [35].

Згідно ст. 140 Конституції України місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Отже, на відміну від органів державної влади та їх посадових осіб, які можуть обиратися безпосередньо народом чи призначатися на посади

незалежно від волі останнього, місцеве самоврядування наділяє громадян правом самостійно вирішувати питання місцевого значення, об'єднавшись у громаду, не делегуючи свої повноваження органам держави.

Правовими підставами діяльності органів держави є Конституція України, закони, підзаконні нормативно-правові акти, тощо.

Діяльність місцевого самоврядування також має бути легітимною та діяти виключно в межах Конституції та законів України, до таких, зокрема відносяться ЗУ «Про місцеве самоврядування» та ЗУ «Про місцеві державні адміністрації».

Як інститут громадянського суспільства, місцеве самоврядування:

- має децентралізований управлінський характер, оскільки не передбачає наявності ієрархічної структури;
- здійснює публічну владу на певній територіальній одиниці з метою прийняття та реалізації рішень місцевого характеру;
- є інститутом народовладдя, що забезпечує реалізацію питань місцевого значення самим суб'єктом самоврядування;
- здійснюється представниками населення, що мешкає на певній території, які обираються;
- є самостійним Інститутом, що організаційно відокремлений від державних структур і має недержавний характер;
- несе відповідальність за свою діяльність перед населенням і державою у разі невиконання чи порушення повноважень [36].

Органи держави та місцевого самоврядування, мають як спільні риси, так і відмінні.

До спільних рис, які призначені для ефективного механізму захисту прав та інтересів громадян, що поєднують у собі і державні органи і самоврядування можна віднести наступні:

- органи держави, як і органи самоврядування, здійснюють спільні функції по управлінню суспільством шляхом встановлення і гарантування

діяльності суб'єктів; їх повноваження конкретизуються законами та підзаконними актами;

- органи держави та самоврядування передбачені конституційно;
- вони відповідно до наданих повноважень приймають рішення нормативного характеру, що у разі їх протиріччя Конституції можуть бути відмінені;
- органи держави, як і органи самоврядування, мають чітко визначену компетенцію у відповідній сфері та форми і методи здійснення повноважень;
- рішення, що приймаються цими органами, мають владний характер, певним чином забезпечуються і гарантуються;
- органи держави і органи самоврядування формуються у встановленому законом порядку шляхом обрання чи призначення;
- функціонують на основі принципу розподілу повноважень та певним чином взаємодіють у процесі здійснення своїх повноважень.

Не зважаючи на такий об'єм спільних рис між цими складовими є і відмінності (див. Додаток А).

Так, самоврядування має більш демократичний характер, хоча б тому, що його об'єкт і суб'єкт управління співпадають, ним є народ.

Проблеми розмежування повноважень та питання взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування в системі місцевої влади існують ще з 1992 р. Саме тоді відбулося роздержавлення місцевих рад народних депутатів, унаслідок чого з'явилися дві системи органів місцевої влади: місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Виходячи із потреби організації такої влади на місцях, прийняті закони ставили своїм завданням створити таку владу, яка здатна забезпечити необхідну єдність виконавчої влади та самостійність органів місцевого самоврядування. Закони розмежовують повноваження місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Це розмежування обумовлено такими причинами:

- необхідністю встановлення конкурентної політичної та юридичної

відповідальності цих органів за визначені їм Конституцією і законами ділянки роботи;

- порушенням встановленого Конституцією і законами балансу інтересів між цими органами;

- наявністю прогалин у регулюванні або дублюванням певних повноважень цих органів тощо [37].

На практиці розмежування органів державної влади і органів місцевого самоврядування не досить чітке. У законах їх повноваження дублюються: повністю – 16, частково – 12. Однією з причин такого становища є певна неузгодженість Закону “Про місцеві державні адміністрації”. Є нелогічним стан, коли Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” містить власних повноважень виконавчих органів рад 67, а делегованих – аж 80. Власні повноваження стосуються вирішення питань місцевого значення, а делеговані (передані державою) стосуються здійснення програм загальнодержавного значення [38, с. 32].

Правове розмежування повноважень у системі місцевої влади на практиці не є ефективним, доки воно не ґрунтується на політичній структуризації суспільства. У перехідний період, як свідчить досвід України, відсутність політичної структуризації суспільства призводить до того, що політика виконавчої влади стає незалежною від чинного законодавства і може змінюватися в той чи інший бік. Таким чином, правове розмежування у системі місцевої влади не є самодостатнім, бо практична політика виконавчої влади у цій системі може мати переваги над правом. Вирішальний вплив політики виконавчої влади на правове розмежування повноважень у системі місцевої влади триватиме доти, доки не буде впроваджено механізмів політичної структуризації суспільства. Хоча уже сформовано парламентську більшість у Верховній Раді України, однак ще відсутня політична відповідальність у відносинах законодавчої і виконавчої влади, політичний арбітраж між ними з боку Президента України тощо. Одночасно відповідальність виконавчої влади перед вищими і центральними органами виконавчої влади, яка нині є переважно

політичною, повинна бути правовою, за винятком періоду надзвичайного чи воєнного стану. Політична відповідальність також має бути впроваджена у систему місцевого самоврядування [39, с. 102].

На сьогодні питання взаємодії місцевих органів виконавчої влади і місцевого самоврядування законодавчо закріплені. Так, у Конституції України (п. 1, 2 ст. 143) визначено перелік повноважень територіальної громади та утворюваних нею органів. У той час спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст представляють обласні та районні ради, які, своєю чергою, делегують велику кількість власних повноважень обласним та районним державним адміністраціям. У Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні” визначено 17 груп повноважень районних і обласних рад, які делеговані місцевим державним адміністраціям. Окрім того, обласні ради делегують обласним адміністраціям ще шість повноважень. Оскільки місцеві державні адміністрації здійснюють повноваження, у яких відображено спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, то законодавство містить певні гарантії виконання ними делегованих повноважень. Для контролю за їх виконанням голови місцевих державних адміністрацій щорічно повинні звітувати перед відповідними обласними і районними радами про виконання делегованих повноважень.

За результатами та підсумками звітів ради на сесіях приймають рішення, яким дають оцінку роботи місцевої державної адміністрації, її посадових осіб щодо здійснення делегованих їм радами повноважень, включаючи можливість ухвалення рішення про недовіру голові відповідної державної адміністрації або позбавлення відповідної державної адміністрації делегованих повноважень, а також звернення до суду щодо визнання незаконними актів місцевих органів виконавчої влади, які обмежують повноваження місцевих рад та їх органів.

На думку науковців, існування двовладдя на обласному та районному рівні не сприяє якісному виконанню повноважень місцевими органами влади. Тому підтримують пропозицію при проведенні реформи ліквідувати місцеві

державні адміністрації, а в органах місцевого самоврядування створити виконкоми. Хоча існування двовладдя на місцевому рівні й сприяє якісно виконувати завдання щодо подальшого розвитку економіки та культури, підвищення рівня життя громад, соціального захисту населення.

Основним інструментом, що забезпечує ефективність взаємодії місцевого самоврядування, є узгодження спільних дій, що досягається координацією діяльності, узгодженістю позицій обидвох гілок влади.

Досвід областей України дав змогу виділити основні організаційно-правові форми взаємодії місцевих органів влади:

- утворення спеціальних органів на паритетних началах для реалізації спільних програм, здійснення конкретних дій в певних сферах життєдіяльності території;
- проведення координаційних нарад (семінарів) за участю керівників і посадових осіб місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування;
- проведення спільних дій із комплексних питань і планування з розподілом обов'язків між учасниками їх реалізації;
- проведення спільних засідань колегій і президій та прийняття спільних розпоряджень головою відповідної місцевої державної адміністрації та головою обласної (районної) ради;
- складання аналітичних оглядів спільної діяльності органів місцевого управління з метою виявлення позитивного досвіду і його впровадження;
- існування спільних ЗМІ;
- спільне проведення масово-культурних заходів [38, с. 33].

Тісна співпраця місцевих органів влади і самоврядування здебільшого приносить позитивний результат, унаслідок чого органи державної влади забезпечують необхідні умови для нормальної діяльності органів місцевого самоврядування, а самоврядні органи здійснюють чимало функцій державного спрямування.

Але в процесі співпраці місцевих державних та самоврядних органів влади виникають проблеми. Однією з особливостей є те, що, згідно з Конституцією, районні та обласні ради визначаються як органи місцевого самоврядування, які представляють спільні інтереси територіальних громад, проте без власних виконавчих органів. Свої функції відповідні ради вимушені делегувати місцевим державним адміністраціям. Це призводить до виникнення однієї з найскладніших проблем – проблеми розмежування функцій і повноважень між місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування [40].

Проблема взаємовідносин між місцевими органами влади залежить від багатьох чинників, однак найсуттєвіший вплив на їх зміст і форму чинять конституційно-правові засади місцевої влади, спільність територіальної основи та об'єктів управлінської діяльності, функціональна близькість, соціальний тип держави, а також встановлена система місцевого управління.

Якщо розглядати законодавство України, яке стосується взаємовідносин місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування, то можна зробити висновок про його недосконалість. Неважко помітити, що повноваження, які збігаються, через різне розуміння меж їх здійснення призводять до виникнення конфліктів між органами місцевої виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Однак доцільно зазначити, що навіть найдосконаліше законодавство не усуне компетенційних суперечок між місцевими органами державної влади і органами місцевого самоврядування. Шляхом їх вирішення є судовий розгляд справ з цього приводу. Органи влади на місцях можуть навіть направляти подання до Конституційного Суду щодо тлумачення компетенційних норм Конституції та законів [41, с. 12].

Як ми уже вказували, реалізація зазначених особливостей правового статусу та повноважень сільських, селищних і міських рад у Конституції України та законах України викликає чимало труднощів на практиці. Зокрема, йдеться про значну концентрацію повноважень на центральному та обласному рівнях, недостатньо чітке розмежування повноважень органів

виконавчої влади і органів місцевого самоврядування на місцевому рівні та про посилений контроль за органами самоврядування. Так, Кабінет Міністрів України 9 березня 1999 р. своєю Постановою “Про затвердження Порядку контролю за здійсненням органами місцевого самоврядування делегованих повноважень органів виконавчої влади” № 339 встановив новий порядок контролю за відповідним здійсненням повноважень [42]. Згідно з постановою, контроль за здійсненням органами місцевого самоврядування делегованих повноважень органів виконавчої влади покладається на відповідні місцеві державні адміністрації, а у випадках, передбачених законодавством, – на міністерства та інші центральні органи виконавчої влади та їх територіальні органи. Контроль здійснюється шляхом аналізу актів органів місцевого самоврядування, надання органами місцевого самоврядування інформації про виконання делегованих повноважень органів виконавчої влади, проведення перевірок діяльності виконавчих органів сільських, селищних і міських рад.

Окрім того, недостатньо чітко проводиться розмежування повноважень і між окремими рівнями місцевого самоврядування. Законодавство про місцеве самоврядування, адміністративно-територіальний устрій і виконавчу владу на місцях ще недостатньо відпрацьоване та не вирішує проблем практики. Недостатньо використовуються на місцях і передбачені законом демократичні форми вирішення місцевих справ (референдуми, органи самоорганізації населення, громадські слухання тощо) [43, с. 3].

Потребує також вирішення проблема об'єднання територіальних громад (оптимізація кількості громад), досягнення їх реальної фінансової, матеріальної та організаційної незалежності [43, с. 6].

Між двома системами місцевої влади часто відбуваються компетенційні спори. Однак здебільшого вони вирішуються не в установленому законом порядку, а поза правовими способами, тобто через різні політичні та інші угоди між органами місцевої влади, звичаї і традиції, успадковані ними від радянської командно-адміністративної системи тощо.

Удосконалення взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування вимагає забезпечення:

- універсальності реалізації державної політики;
- певного рівня самостійності цих органів у способах реалізації державної політики;
- посилення співпраці між урядом та органами місцевого самоврядування;
- впровадження дієвих механізмів узгодження рішень центральних і місцевих

органів виконавчої влади, які зачіпають інтереси місцевого самоврядування;

- вирішення проблеми делегування повноважень виконавчої влади місцевому

самоврядуванню, законодавчого визначення принципів, умов та порядку їх делегування, форми контролю за виконанням делегованих повноважень, а також відповідальності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб за невиконання або неналежне виконання делегованих повноважень;

- створення механізму ефективного контролю за законністю здійснення власних повноважень органами місцевого самоврядування [38, с. 33].

Проте в країнах Європейського Союзу проблеми взаємовідносин між державами адміністраціями та органами місцевого самоврядування вирішені. Насамперед, законодавство Європейських країн передбачає максимальне розведення сфер компетенції держави (і її виконавчої влади) з одного боку, та місцевого самоврядування – з іншого. Місцеві адміністрації, назви яких можуть варіюватися залежно від країни, мають повноваження переважно в межах тих питань, які належать саме до сфери компетенції держави. І навпаки, найчастіше суміщення функцій органу держави та виконавчого органу місцевого самоврядування у країнах ЄС характерне саме для органів місцевого самоврядування [44, с. 27].

Делегування повноважень в країнах ЄС відбувається, як правило, від державних адміністрацій до представницьких органів (а також між органами місцевого самоврядування), а не навпаки. Практика делегування повноважень (зокрема, пов'язаних із виконанням державних функцій) від державних адміністративних органів до органів місцевого самоврядування найбільш поширеною є в Естонії, Литві, Федеративній Республіці Німеччині, Чехії.

Розмежування державного управління та місцевого самоврядування на різних рівнях адміністративного поділу залежить від конкретного типу системи місцевого самоврядування. У більшості держав-членів ЄС місцеві адміністрації у межах компетенції держави виконують такі функції:

а) контроль за дотриманням органами місцевого самоврядування норм національного законодавства [45, с. 190-191];

б) виконання органами місцевого самоврядування повноважень, які були делеговані центральними органами виконавчої влади (держави Балтії, Німеччина тощо);

в) координація діяльності центральних органів виконавчої влади (міністерства та відомств).

Водночас обмеження самоврядування на регіональних рівнях є характерним для унітарних держав, відносно централізованих. Може існувати у таких формах:

- наділення представницького органу суто дорадчими функціями (наприклад, релігійний рівень Польщі до 1998 р.);

- представницькі органи отримують лише повноваження, делеговані муніципалітетами. Так, у Фінляндії на регіональному рівні можуть існувати об'єднання муніципалітетів (найчастіше добровільні), яким органи місцевого самоврядування можуть делегувати повноваження з медичного та соціального забезпечення, професійної освіти, водо- та електропостачання;

- відсутність органів місцевого самоврядування на тих рівнях, де функціонують місцеві державні адміністрації (зокрема, у Болгарії).

Спільна компетенція урядових представництв та органів місцевого самоврядування є скоріше винятком. На регіональному рівні вона встановлена у Латвії. Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування мали узгоджувати між собою свої рішення у таких сферах: розробка проектів законодавчих актів і положень, що регулюють діяльність місцевих органів влади; визначення розміру загальних та цільових відрахувань на потреби місцевих органів управління на кожен фінансовий рік; визначення фінансових джерел адміністрування додаткових функцій, виконання яких очікується від місцевих органів влади; будь-які інші питання, що стосуються місцевих органів влади [46, с. 145].

У країнах ЄС, оскільки адміністрація не виконує функцій виконавчого органу місцевого самоврядування та не отримує делегованих повноважень від представницьких органів, відсутній також інститут висловлення недовіри главі місцевої державної адміністрації з боку органу місцевого самоврядування.

У Європейському Союзі проблема забезпечення реальної автономності місцевого самоврядування та матеріального забезпечення реалізації його повноважень вирішується через фінансову самостійність системи місцевого самоврядування, до того ж тут обсяг повноважень органів місцевого самоврядування залежить серед іншого від рівня бюджетного фінансування на одного мешканця відповідної територіальної громади [45, с. 85].

З огляду на аналіз проблем взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування та вирішення проблеми у країнах Європейського Союзу, можна намітити шляхи подальшого вдосконалення взаємодії місцевих органів державної влади та самоврядування так:

- внесення змін у Закони “Про місцеві державні адміністрації” і “Про місцеве самоврядування в Україні” з питань взаємодії цих органів, трансформації деяких делегованих повноважень органів місцевого самоврядування у власні (самоврядні);

- розробка механізмів розмежування і співвідношення компетенції органів місцевої публічної влади;
- вирішення проблеми територіальної організації країни, реформування адміністративно-територіального устрою;
- судового урегулювання спорів і розбіжностей між місцевими управлінськими центрами;
- зміни структури органів виконавчої влади з переходом від галузевого до функціонального принципу їх побудови, закріплення за ними, насамперед, контрольнаглядових функцій;
- створення на регіональному рівні координаційних рад із питань взаємодії місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування.

Ці та інші заходи будуть сприяти покращенню взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування в контексті здійснення реформ в Україні.

Отже, органи державної влади хоча і є своєрідними виконавцями волі народу, проте не завжди їх діяльність враховує інтереси свого електорату, через корупційні схеми та лобіювання законів олігархічною верхівкою у суспільстві зароджується недовіра до органів державної влади, зникає інтерес та зацікавленість у справах держави, що в свою чергу призводить до послаблення механізму держави, погіршення фінансового становища та негативних настроїв серед народних мас.

2.3. Функції державної влади як умова її дієвості

Державна влада – це публічно-політичні відносини панування і підкорення між суб'єктами, що спираються на державний примус [47, с. 51].

Державна влада є різновидом соціальної влади і завжди є політичною по суті.

Державна влада в інституціональному розумінні – це система структур, органів, установ, які реалізують функції держави.

Державна влада в процесуальному розумінні – це цілеспрямована управлінська діяльність усіх органів держави, направлена на упорядкування, організацію життя, забезпечення стабільності і розвитку суспільства на підставі конституції та законів.

Державна влада здійснює управління суспільством від імені народу на всій території держави за допомогою державного апарату, видання та доведення до реалізації загальнообов'язкових правових норм та представляє державу у зовнішніх відносинах.

Щодо підходів до розуміння державної влади, то вони є вкрай різноманітними. Розглянемо основні з них.

Основоположники марксизму характеризували державну (політичну) владу як «організоване насильство одного класу для придушення іншого»[48, с. 419-459].

А. Борко вважає, що державна влада – це «певні вольові відносини, що виникають між людьми, їхніми соціальними групами, суспільством у цілому і державою».

О. Хоменко визначає державну владу як систему «юридичних державно-владних повноважень державних органів і посадових осіб, розподілених по вертикалі й горизонталі, спрямованих на реалізацію завдань і функцій держави».

Ю. О. Фрицький зазначає, що державна влада в Україні «полягає в організації та функціонуванні всіх гілок влади, спрямованих на реалізацію завдань, функцій і повноважень згідно з загальнодержавними програмами, для досягнення мети Української держави – забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя».

Ю. С. Шемшученко в Юридичній енциклопедії пропонує розуміти державну владу як різновид публічної влади, яка реалізується державою та її органами, здатність держави підпорядковувати поведінку й діяльність людей та

об'єднань, що перебувають на її території, своїй волі, тобто – це влада «організації домінуючої частини населення, яка (організація), забезпечуючи цілісність і безпеку суспільства, здійснює керівництво ним в інтересах цієї його частини та організовує задоволення загальносоціальних потреб».

С. С. Алексєєв зазначає, що державна влада – це концентроване вираження волі й сили держави, яке реалізується державними органами та установами й забезпечує стабільність і порядок у суспільстві, захищає громадян від внутрішніх і зовнішніх посягань у спосіб застосування певних методів (зокрема державного примусу та військової сили).

В. Авер'янов зазначає, що державна влада є здатністю «держави приймати обов'язкові рішення та домагатися їх виконання»[49, с. 71-72].

Згідно Конституції України державна влада діє на засадах поділу її на законодавчу, виконавчу та судову (див. Додаток Б). Кожна з цих гілок влади є самостійною та не повинна здійснювати вплив на іншу.

В ст. 75 Конституції зазначається, що єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України (ст.113 Конституції).

Судова влада, у свою чергу, здійснюється виключно судами.

Щодо джерел державної влади, то ми будемо притримуватися думки М. Вебера та низки інших вчених, які вважали, що ними є:

силу (насилля), а так само загрозу їх застосування;

- авторитет;
- харизму;
- право;
- традиції, звичаї;
- знання (таємницю).

Як зазначає І. Жаровська: – «Сучасне суспільство потребує нових джерел влади» [50].

Конституційне положення про те, що «єдиним джерелом влади є народ» (стаття 5 Конституції України) слід розуміти як специфічну юридичну абстракцію (М. П. Орзіх).

Виходячи з панівної в демократичному світі концепції народовладдя, у Конституціях багатьох держав закріплено ідею, що джерелом політичної, державної влади є народ, його волевиявлення та суверенітет. Відповідне положення закріплене у ст. 5 Конституції України: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування».

Таким чином у рамках названої концепції народ є джерелом державної влади, а народний суверенітет – джерелом державного суверенітету. Поняття «суверенітет народу» означає, що вся влада в країні належить народові, що й являє собою єдине джерело державної влади. Реалізуючи свій статус джерела влади, народ бере участь в управлінні державою. При цьому, реалізуючи свою установчу владу, народ визначає і вдосконалює конституційний лад держави; через вибори делегує реалізацію владних повноважень державі, її органам; здійснює владу через різні форми безпосередньої демократії (наприклад, шляхом волевиявлення на виборах делегує своїм представникам право здійснювати владу від імені народу)[51].

У державах з монархічною формою правління джерелом державної влади визнається монарх, що отримує її за спадкоємством, незалежно від виборців або представницьких органів влади. Монарх – здійснює владу (обмежено або абсолютно) за власним правом, а не у порядку делегування повноважень від народу. Влада монарха юридично вважається непохідною від будь-якої іншої влади, державного органу чи виборчого корпусу [52].

Суб'єктом державної влади можуть бути соціальні і національні спільності, класи, народ, від імені якого діють органи держави. Об'єктом влади є індивіди, їх об'єднання, верстви та спільності, класи, суспільство.

Суть владовідносин полягає в тому, що одна сторона – пануюча – нав'язує свою волю, зазвичай зведену в закон і юридично обов'язкову, іншій стороні – підвладним, направляє їх поведінку і дії в русло, визначене правовими нормами [53, с. 131-146].

До ознак та елементів державної влади різні вчені мають свої підходи, пропонуємо розглянути наступні.

За проф. Ю. О. Фрицьким, ознаками державної влади є наступні:

- у кожній країні існує тільки одна державна влада;
- вона поширюється на всіх членів суспільства;
- розв'язує загальносуспільні проблеми;
- має у своєму розпорядженні специфічний апарат (механізм) для здійснення своїх завдань і функцій;
- встановлює формально обов'язкові для всього населення загальні правила фізичної поведінки – юридичні (правові) норми;
- характеризується суверенністю (суверенітетом), тобто верховенством, повнотою, неподільністю, самостійністю, формальною незалежністю від влади будь-якої організації або особи як у окремій країні, так і за її межами.

В. М. Протасов до ознак державної влади відносить:

- державний характер;
- публічний характер, тобто вона є не лише суспільною, як і будь-яка інша влада, а здійснюється професійним апаратом, відмежованим від суспільства, як об'єкта влади;
- суверенний характер;
- універсальність, тобто поширюється на всю територію країни та населення;
- виключність прав на прийняття загальнообов'язкових правил поведінки;
- постійність та безперервність [54, с. 118].

Також, М. І. Байтін відніс до ознак державної влади:

- спирання влади на силу примусу;

- податки [55, с. 139-144].

Окрім того державна влада характеризується легальністю, легітимністю та ефективністю.

Елементи державної влади (за Ю. О. Фрицьким):

- легітимність
- легальність
- верховенство права
- єдність державної влади
- поділ на гілки (законодавчу, судову та виконавчу)
- наявність однойменних органів цих гілок влади
- завдання, функції та повноваження цих органів [156, с. 38].

С. Т. Цейтлін зазначає, що основними елементами державної влади є воля та сила. У свою чергу, Т. В. Чехович зазначає, що умовно можна виділити дві групи основних елементів державної влади:

- елементи, що визначають її сутність та природу – суверенність, верховенство, незалежність і самостійність;
- інституційні елементи, що організаційно оформлюють державну владу та роблять її постійно функціонуючою та загальнообов'язковою – державні органи та установи, а також правові норми [57, с. 87].

Основними правовими формами здійснення державної влади є:

- правотворча діяльність, яка полягає в офіційному встановленні (санкціонуванні) та зміні норм права компетентними органами шляхом підготовки, прийняття й оприлюднення нормативно-правових актів;
- правозастосувальна діяльність, яка забезпечує безперервність процесу здійснення нормативно-правових приписів шляхом наділення одних учасників правових відносин суб'єктивними правами, а інших – юридичними обов'язками, полягає в розгляді та вирішенні індивідуальних справ, що мають юридичне значення;

- правоохоронна діяльність, спрямована на охорону суспільних відносин, урегульованих правом, на захист індивіда від правопорушень та притягнення винних до відповідальності;

- контрольно-наглядова діяльність, яка виражається в здійсненні юридичних дій щодо спостереження й перевірки відповідності виконання та дотримання підконтрольними суб'єктами правових приписів;

- установча діяльність, яка виражається в реалізації на основі норм матеріального права повноважень щодо формування, перетворення чи скасування органів держави, їх структурних підрозділів, посадових осіб.

Методи здійснення державної влади дуже різноманітні, але їх можна звести до двох основних:

переконання – метод активного впливу на волю та свідомість осіб ідейно-моральними засобами з метою формування в них поглядів та уявлень, заснованих на розумінні сутності, мети та функцій державної влади. Воно охоплює:

- визнання свободи дій підлеглих суб'єктів з обмеженням її таким чином, щоб захистити від свавільних дій інших осіб;

- обіцянку взяття і насправді взяття на себе обов'язку винагородження за певну корисну діяльність;

- рекомендації, поради, побажання, заклики та ін. поза-правові методи;

- примус – психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив повноважних органів та посадових осіб держави на особу з метою змусити її діяти відповідно до волі пануючого суб'єкта в інтересах держави.

Оскільки державний примус є жорстким засобом соціального впливу, обмежує свободу людини, то його міри мають бути чітко визначені правовими нормами, він має застосовуватися лише у чітко встановлених процесуальних формах [58].

Усіляка влада по-справжньому стійка і сильна насамперед за рахунок своєї соціальної основи.

У широкому сенсі легітимність – це прийняття влади населенням країни, визнання її права управляти соціальними процесами, готовність їй підпорядковуватися. У вузькому сенсі легітимною визнається законна влада, утворена відповідно до процедури, передбаченої правовими нормами.

Слід відрізнити легітимність першоджерела влади і легітимність органів державної влади.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу.

У статті 5 Конституції України йдеться про те, що нелегітимна влада визнається узурпаторською. У вузькому сенсі слова узурпація – насильницький протизаконне захоплення влади будь-якою особою або групою осіб, а також привласнення собі чужих владних повноважень.

Юридичним вираженням легітимності влади служить її легальність, тобто нормативність, здатність втілюватися в нормах права, обмежуватися законом, функціонувати в рамках законності. У суспільстві можлива і нелегальна, наприклад мафіозно-злочинна влада, що тяжіє до жорстких форм примусу, насильства. Якщо легальна влада спирається на офіційно визнані, документально закріплені і відомі суспільству норми, то злочинна, нелегальна – на неписані, відомі лише певному колу людей правила поведінки. Легальна влада прагне стабілізувати суспільство, утвердити в ньому порядок, нелегальна ж подібна раковим клітинам, що вражають і знищують здорову тканину соціуму [53, с. 131-146].

Як конститутивний елемент держави державна влада передбачає хоча б мінімальний рівень ефективності. Іншими словами існування держави передовсім залежить від дієздатності державної влади. Так, для появи нової держави вирішальним є факт наявності ефективної державної влади (при цьому легітимність лишається другорядним критерієм, оскільки держава може існувати і як насильно організоване об'єднання людей без демократичних структур; хоча такий підхід в сучасному світі поступово переглядається).

Зникнення хоча б мінімально ефективної влади має наслідком припинення держави. Йдеться про випадки внутрішніх криз, які надовго підривають здатність державної влади функціонувати чи тягнуть за собою повний розпад державної влади. У цих випадках держава існує лише як оболонка, що функціонує неналежним чином або й взагалі нездатна на це. Разом з тим лише тоді вважатиметься, що держава припинила існування, коли остаточно будь-які очікування щодо налагодження більш – менш ефективною державної влади видаватимуться безпідставними [59].

Отже, функції державної влади в комплексному впливі на соціальні інститути з ціллю забезпечення суспільного блага та публічного інтересу, що виражається в управлінській діяльності органів державної влади, головними критеріями якої є: легітимність (законність і визнання в суспільстві), правове підґрунтя (формалізує владні відносини та наділяє повноваженнями органи державної влади), організуючий вплив, забезпечення публічних інтересів (державна влада розглядається як інструмент узгодження приватних і корпоративних інтересів).

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3.1. Особливості політичної системи України

Політичне життя – одна з найбільш плінних сфер суспільних відносин. Якщо порівняємо темпи змін, наприклад, у господарстві, відносинах власності та розподілу, в моралі, естетичних цінностях із перетвореннями в державних структурах, у діяльності влади, позиціях політичних партій, то переконаємося, що політика є надзвичайно рухливим явищем. Так було завжди в історії, але з часом швидкість змін у політиці дедалі зростає, що пов'язано з підвищенням рухливості суспільства в цілому, збільшенням ролі людського фактора як рушія

історії. На зміни в політиці сьогодні, як ніколи, впливають техніко-технологічні чинники у військовій та цивільній сферах.

Політичне життя країн усе більшою мірою визначається потребами у споживанні природних ресурсів, особливо води, нафти, газу. Революційні перетворення, що відбулися останніми десятиріччями в галузі інформації й мереж масових комунікацій, істотно, суперечливо, досить непередбачувано тиснуть на політиків, державних діячів та їхні дії безпосередньо через телебачення, радіо, пресу, а також опосередковано через банківські установи, біржі, ринок. Політичні процеси в кожній окремій країні все більше залежать від геополітичного простору, від стану, зазіхань інших країн.

Сьогодні в політичній практиці можна виділити такі типи політичних систем: постіндустріальні (посткапіталістичні), перехідні, постколоніальні тощо. Для постіндустріальної (посткапіталістичної) політичної системи на сучасному етапі характерні: функціонування парламентського механізму боротьби за владу; зростання рівня життя переважної більшості населення, спадання напруженості класової боротьби, утвердження соціального партнерства, посилення позицій громадянського суспільства, захист прав людини.

Для перехідного типу політичної системи (країни СНД, країни Східної Європи) характерні такі риси, як: надмірна політизація народних мас, поява демократичних інститутів та інших демократичних елементів у суспільстві з одночасним існуванням залишків тоталітаризму та командно-адміністративної системи. Ця обставина призводить до посилення боротьби за владу, яка в суспільстві все більше набирає форми міжпартійної боротьби. У суспільстві поширюються крайньорадикальні погляди «лівого» й «правого» спрямування, посилюється націоналізм. Перехідний тип політичної системи характеризується також швидким зниженням рівня життя народу, руйнуванням його духовності, стрімким зростанням злочинності тощо.

Постколоніальна політична система характеризується: великим розмаїттям політичних режимів і форм державного правління, низьким рівнем життя народу, початком становлення в більшості країн капіталістичних відносин, їх відривом від натуральної економіки, пасивністю широких мас через їхню злиденність і неграмотність тощо.

Поняття політичної системи виконує в політології важливу методологічну функцію. По-перше, воно дає змогу уявити політичне життя саме як систему поведінки людей, виявити механізми впливу політичних дій окремих осіб і цілих політичних груп на характер політичних інститутів та їхню структуру.

По-друге, такий підхід дає можливість розглянути політику як цілісне суспільне явище, проаналізувати способи та форми її взаємодії з навколишнім середовищем, компонентами якого можуть бути природа, економіка, культура, соціальна структура.

По-третє, здійснення такого системного підходу уможливорює виявлення способів підтримання рівноваги й стабільного стану політичної системи, її здатності адаптуватися до впливу зовнішнього середовища.

І нарешті, по-четверте, методологічна функція поняття політичної системи полягає в забезпеченні єдності, цілісності суспільного організму, що неминуче включає численні відмінності, різнонапрямлені тенденції суспільних процесів. Саме політична система за цих умов стає засобом соціальної інтеграції суспільства, важливим фактором стримування деструктивного впливу соціальних відмінностей на функціонування складових частин суспільного організму [60, с. 21-23].

Ефективне функціонування політичної системи сприяє реалізації суперечливих, але взаємозв'язаних цілей суспільного розвитку: оновлення соціальних процесів, яке необхідне з погляду врахування й пристосування до умов, що постійно змінюються, і стабілізації – фактора збереження соціальної цілісності. Призначення політичної влади саме й полягає в тому, щоб

забезпечити як розвиток, так і стабільність соціальної системи. Якщо влада нездатна до цього, то неминучі численні деструкції політичних відносин.

Звідси випливає висновок, що політична система є складним, багатовимірним утворенням, основним призначенням якого є забезпечення цілісності та єдності дій людей та їхніх спільнот у політиці. У літературі зазначається, що «політична система є діалектичною єдністю чотирьох сторін:

- 1) інституційної (держава, політичні партії, соціально-економічні та інші організації, що створюють у сукупності політичну організацію суспільства);
- 2) регулятивної (право, політичні норми та традиції, деякі норми моралі і т. п.);
- 3) функціональної (методи політичної діяльності, що становлять основу політичного режиму);
- 4) ідеологічної (політична свідомість, передовсім панівна в даному суспільстві ідеологія)».

Погоджуючись з таким підходом до розгляду політичної системи, доцільно, на наш погляд, зазначити такі її компоненти:

- 1) політичні відносини;
- 2) політичну організацію, що охоплює сукупність політичних інститутів та організацій;
- 3) політичні, правові та моральні норми, що існують і діють у вигляді конституцій, статутів та програм партій, політичних традицій і процедур регуляції політичних процесів;
- 4) методи політичної діяльності, що становлять основу політичного режиму;
- 5) політичну культуру, що виявляється в політичних поглядах, ідеях, теоріях, у політичній свідомості та політичній поведінці [61, с. 98-99].

Сутність політичної системи виявляється в її функціях. Беручи загалом, це можна пояснити так. Політична система відбиває стан суспільства, включаючи економічні умови його існування, соціальну й національну структуру, демографічні й економічні процеси, рівень освіти населення, стан

суспільної свідомості, усе духовно-ідеологічне життя, міжнародне становище. Через політичну систему виявляються та акумулюються основні групи соціальних інтересів, визначаються соціальні пріоритети, що потім закріплюються в політиці. Наприклад, нині в Україні, мабуть, найбільш складне для політико-владних структур завдання полягає в тому, щоб за переходу до ринкових відносин знайти баланс різних соціальних інтересів.

Політична система виконує координуючу та інтегративну функції. Для забезпечення стабільності політичної системи необхідно, щоб вона, ураховуючи інтереси учасників політичного життя, суперечності, що між ними виникають, домагалася найоптимальнішого узгодження інтересів, координувала зусилля існуючих у суспільстві класів та соціальних груп, а також інтереси організацій і груп, які їх репрезентують. Політична система покликана інтегрувати різні елементи соціальної і національної структур на базі консенсусу основних цінностей та ідеалів, як їх розуміють насамперед провідні економічні й політичні сили суспільства.

У межах політичної системи відбувається весь політичний процес. Ось чому одна з найважливіших функцій цієї системи полягає в тому, щоб домагатися адекватного відображення пріоритетних для неї соціальних інтересів у політичних рішеннях, що ухвалюються, та їхнього безумовного виконання [62, с. 49].

Основним компонентом політичної системи є держава, якій належить особливе місце в політичному житті суспільства. Саме держава є головним носієм політичної влади, головним знаряддям реалізації класових інтересів, головним суб'єктом і водночас головним об'єктом політичної діяльності та політичних відносин у суспільстві.

Тільки держава як головний інститут влади володіє правом на суверенність, тобто верховенство всередині країни, та на зовнішню незалежність. Таке становище державної влади в суспільстві впливає, по-перше, з того, що вона володіє таким засобом охорони влади, як державний апарат і, по-друге, реалізує свою волю в нормах права. Специфічна ознака

державної влади виявляється в існуванні спеціальних державних службовців, у функціонуванні армії, адміністрації, судів, служби безпеки тощо. Держава – це всеосяжна організація в суспільстві і його офіційний представник. Саме держава володіє виключним правом на нав'язування своєї волі за допомогою апарату насильства – армії, поліції, служби безпеки тощо. Якщо влада неефективно використовує легітимне насильство, це може за певних умов призвести до поширення думки про право на використання насильства приватними особами та окремими організаціями. Така ситуація в суспільстві може підірвати державну монополію на насильство і призвести до неконтрольованого поширення насильницьких дій, що стане загрозою державній безпеці.

З постанням незалежної України вітчизняними науковцями розпочаті ґрунтовні дослідження процесу сучасного державотворення. В цьому контексті заслуговує на особливу увагу праця В. С. Журавського [63, с. 11-12]. Дослідник сформулював модерне поняття політичної системи, проаналізувавши різноманітні тлумачення сутності досліджуваного феномена. На основі аналізу існуючих поглядів на сутність проблеми він визначив складові структури політичної системи суспільства. До них належать політичні партії й громадські організації, держава з її загальними характеристиками (державно-територіальний устрій, форми правління, окремі державні структури – інститут глави держави, парламент, уряд, органи місцевого самоврядування), виборча система, інститут засобів масової інформації. Науковець проаналізував політико-правові аспекти становлення політичної системи сучасної України, суперечності й труднощі, пов'язані з утвердженням української державності.

Крім зазначеної праці, слід відзначити цілу низку досліджень, присвячених становленню і розвитку окремих елементів політичної системи. Серед них розвідки І. О. Костецької [64], авторського колективу в складі В. М. Паламарчука, О. В. Литвиненка, С. О. Янішевського, праці В. В. Сухоноса [62] і А. І. Некряч [65].

Разом із тим, у суспільстві триває напружений пошук оптимальної, адекватної сучасним реаліям політичної системи. Особливої гостроти досліджувана проблема набула під час президентських виборів 2004 р. Виходячи з існуючого доробку вітчизняних дослідників, ми ставимо за мету проаналізувати особливості й характерні риси процесу становлення політичної системи сучасної України і сформулювати найоптимальніші, на наш погляд, шляхи її трансформації.

Поштовхом до активної боротьби проти радянської імперії і, перш за все, її політичної системи, стали криваві події 1990 р. у Вільнюсі. Якщо керівництво КПУ сприйняло їх як закономірний крок, спрямований на збереження радянського режиму, і всіяко підтримувало дії союзного керівництва, то демократичні сили виступили з різкою критикою дій центральної влади. Чотири народні депутати СРСР від України та 19 народних депутатів УРСР надіслали на адресу М. Горбачова телеграму, у якій зазначалося: «Розцінюємо введення військ і намір встановити президентське правління в Литві як грубе порушення її суверенітету, неприховану спробу задушити демократичні сили і зігнорувати законно обрані органи. Протестуємо проти цієї ганебної акції і закликаємо Вас відмовитися від політики ескалації сили» [66, с. 38].

Надзвичайно активна підтримка населення України, особливо молоді, дала можливість Верховній Раді України прийняти 16.07.1990 р. Декларацію про державний суверенітет України, а 03.08.1990 р. – Закон України «Про економічну самостійність Української РСР». Ці акти фактично задекларували незалежність України. Згодом Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України і затвердила державну символіку: прапор України, Малий Герб України і мелодію Державного Гімну, а також прийняла Постанову «Про проголошення незалежності України» від 24.08.1991 р., де передбачено проведення республіканського референдуму, що мав визначити ставлення населення України щодо акта проголошення незалежності. Референдум 01.12.1991 р. ствердив незалежність України і став свідченням того, що держава відбулася.

Паралельно з подіями, спрямованими на ліквідацію командно-адміністративної політичної системи, розгортався і дедалі поглиблювався новітній конституційний процес, основним завданням якого було формування основоположних засад політичної системи незалежної України.

Її суть полягала у становленні та розвитку правових відносин у державі відповідно до нових реалій, утвердженні законності та правопорядку у суспільстві, вихованні правової свідомості та формуванні юридичної та політичної культури населення, а зміст передбачав виконання значного обсягу законотворчих робіт: внесення змін, доповнень та поправок до чинної Конституції УРСР 1978 р.; розширення юридичного поля шляхом прийняття окремих законів у галузі конституційного законодавства; обговорення, підготовку та затвердження нової Конституції України [66, с. 41-42].

Ще наприкінці жовтня 1990 р. Верховна Рада України внесла істотні поправки і доповнення до Конституції УРСР 1978 р. Зокрема скасовувалася ст. 6 про «керівну і спрямовуючу роль» КПРС у радянському суспільстві.

У цей самий період Верховна Рада УРСР утворила конституційну комісію, перед якою було поставлене завдання розробити проект концепції Основного Закону. У червні концепція нової Конституції України була затверджена парламентом.

Основний Закон становить значну соціальну цінність для людини, держави, суспільства. Будучи за своєю сутністю ліберальною, такою що ґрунтується на засадах природних і невідчужуваних прав людини, Конституція України відповідає основним цінностям світового конституціоналізму. Виходячи з пріоритету прав людини, Основний Закон закріплює верховенство права, принципи народовладдя, ідеологічну, економічну й політичну різноманітність. Конституція проводить ідею незалежного правосуддя й судового конституційного контролю за діяльністю законодавчої і виконавчої гілок влади. Вона виконує консолідуючу роль щодо суспільства [67, с. 3-4].

Разом із тим, діяльність органів державної влади, інших структур політичної системи щодо впровадження в життя положень Конституції

України 1996 р. не тільки розв'язала старі, а й поставила чимало нових як теоретичних, так і практичних проблем державотворення, суттєво вплинула на становлення конституціоналізму в нашій країні. Тому нам уявляється цілком закономірною думка вітчизняних правознавців про те, що: «Як у науковому, так і практичному аспекті важливо проаналізувати і позитивні, і негативні чинники, що впливають на реалізацію конституційних положень, визначитися з тим, як Конституція вплинула на становлення конституційного законодавства і правової системи України в цілому».

Одним із найскладніших у контексті формування політичної системи сучасного українського суспільства є питання щодо відносин між законодавчою і виконавчою гілками влади. Відповідно до Конституції главі держави належить центральне місце в системі вищих органів державної влади. Статус Президента в концентрованій формі закріплено в ст. 102 Конституції України. Президент є главою держави, а стосовно конкретних конституційних повноважень він є, по суті, і главою виконавчої влади, оскільки вона (в тому числі й уряд) – у повному його підпорядкуванні.

Відповідно до Конституції (п. 28 ст. 106) Президент «створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби». В процесі здійснення подальших конституційних повноважень при главі держави утворений Секретаріат Президента України.

Сьогодні ми говоримо про те, що не прийнято новий закон про державно-територіальний устрій України. В результаті, до цього часу маємо стару радянську адміністративну систему то великих, то дуже дрібних 25 областей з нечітко розділеними функціями державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування. Разом із тим, у процесі становлення сучасної політичної системи необхідно враховувати особливості історичного розвитку й становлення частин території України. Ми повинні бути свідомі того, що історична територія України формувалась із трьох частин: Наддніпрянщини і Західної України як двох етнографічних центрів українства, та третього

ареалу – широкої зони пізнішої колонізації, яка охоплює схід та південь країни.

В свою чергу, Західна Україна формувалась як складова трьох частин: Буковини, Галичини й Волині та Закарпаття. В Східній Україні як специфічний регіон ми можемо виділити Слобожанщину. На цей географічний у своїй основі поділ накладається той, базою якого є соціально-політичні чинники і особливості правового становища зазначених частин, тобто історичний розвиток першого і третього ареалів у складі Російської держави та СРСР, а другого – у складі центрально- і східноєвропейських держав. Нарешті, не можна не брати до уваги і третю «лінію розлому», пов'язану з дією конфесійного чинника: по цій «лінії» діють, насамперед, розбіжності між православною та греко-католицькою традиціями в українському християнстві [68, с. 195-196].

Таким чином, формування території сучасної України відбувалося протягом тривалого історичного періоду. Тому поєднання регіональних відмінностей залишається надзвичайно актуальним. Вирішення існуючих суперечностей можливе лише за умов урахування об'єктивних чинників розвитку і становлення територіального устрою України. На нашу думку, Україна може бути федерацією окремих регіонів (земель). Це, в свою чергу, дозволить визначити оптимальні форми державної влади. За такої умови Україна повинна мати двопалатний парламент.

Удосконалення політичної системи українського суспільства справедливо пов'язується з політичною реформою. Початком зазначеного процесу можна вважати «протестне» голосування у ході президентських виборів 1999 р., яке призвело до перемоги представника комуністів у десяти областях України і АР Крим. Надалі ініціативу підтримав Президент України, який виявив бажання приступити до рішучого розв'язання існуючих проблем.

Феномену політичної трансформації суспільства була присвячена ціла низка «круглих столів», проведених з ініціативи Національного інституту стратегічних досліджень, в яких брали участь як науковці, так і політики.

Зокрема, в 2003 р. обговорювалися питання, пов'язані з проведенням політичної реформи. Так, на думку одного з учасників «круглого столу», заступника директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького, В. Ф. Погорілка, існуюча політична система не набула завершеного вигляду через відсутність основоположного елемента — правлячої політичної партії або правлячого блоку партій. Тому формування політичної системи повинно відбуватися шляхом пропорційності у виборчому процесі. Завдяки цьому в парламенті буде створена більшість, яка необхідна «для формування відповідального уряду, для того щоб за уряд, за його діяльність несли відповідальність одна чи кілька партій» [69, с. 13-14].

Поступово, у ході постійних напрацювань політиків, науковців, представників влади, були вирішені питання про пряму законодавчу дію Всеукраїнського референдуму (Рішення Конституційного Суду України у справі про всеукраїнський референдум за народною ініціативою від 27.03.2000 р. № 3-рп/2000), двопалатного парламенту, скорочення на третину депутатського корпусу та одночасне проведення виборів до органів державної влади та місцевого самоврядування. Була озвучена, але не зібрала значного кола прихильників ідея обрання президента парламентом.

Наступним кроком до політичної реформи став прийнятий 25.03.2004 р. новий виборчий закон. Відповідно до Закону встановлювалася пропорційна система виборів за партійними списками і виборчим бар'єром у 3%.

Існуючі нововведення і напрацювання знайшли своє відображення у Законі «Про внесення змін до Конституції України», прийнятому 08.12.2004 р.

Згідно із Законом у країні встановлена парламентсько-президентська форма правління. Свідченням цього є розширення повноважень Верховної Ради у площині відносин з урядом (призначення за поданням Президента прем'єр-міністра та за поданням прем'єр-міністра – складу кабінету, відповідальність Кабінету Міністрів перед Верховною Радою, прерогатива парламенту на розпуск Кабінету Міністрів). До цього додається розширення права Президента на достроковий розпуск парламенту, що повністю узгоджується із принципом

стримувань і противаг гілок влади. Також визначено п'ятирічний термін повноважень Верховної Ради, несумісність депутатського мандата з іншими видами діяльності та про імперативний мандат [69, с.15].

Рухливість політичного життя властива сьогодні всім країнам, менше – тим, які слабо розвинуті, більше – провідним. Навіть тим країнам, які вважаються найбільш заможними, стабільними, з усталеними демократичними традиціями. Але найбільш нестійкими політичні відносини, природно, є там, де відбулося проголошення державної незалежності, формується політична система, а отже, демократичні перетворення здійснюють лише перші кроки, досить часто наважання, методом спроб і помилок.

Дослідження, аналіз та прогноз тенденцій швидкоплинних політичних процесів завжди і всюди є складними. Ця думка може здатися тривіальною, бо будь-яке пізнання явищ і речей відзначається складністю. Але пізнання явищ, яким властивий динамізм, значно складніше, ніж вивчення відносно сталих речей. Особливі труднощі чекають дослідників політичного життя в країнах, де тільки-но почалося становлення іншої, порівняно з минулим, політичної системи.

За наших умов усвідомлення політичних процесів вимагає від науковців не лише об'єктивного, позбавленого партійних пристрастей, всебічного відображення політичного життя, а й постійного, день за днем, місяць за місяцем, систематичного фіксування змін у політиці. Бо тільки так за безліччю поверхових, несуттєвих фактів та епізодичних політичних вчинків можна віднайти справжні тенденції розвитку політичного життя країни.

За роки незалежності Україна пройшла складний шлях становлення. Його основними аспектами стала ліквідація політико-державного моноцентризму, уособлюваного КПРС, а також визнання на конституційному рівні свободи політичної діяльності. В Конституції України проголошено основні засади організації та діяльності політичних партій, принципи політичної та ідеологічної багатоманітності суспільного життя.

3.2. Тенденції розвитку політичної культури в українському суспільстві

Як зазначалося раніше, кожне суспільство має свою модель політичної культури за наявності типових рис.

Відомо, що на політичну культуру впливає ряд чинників, серед яких особливе місце посідає історичний. На думку Б. Цимбалістого, в історії України є три особливості, що мали важливий вплив на розвиток політичної культури. По-перше, українці багато віків були бездержавною нацією і не мали досвіду влади. По-друге, територія України була розчленована і на різні її частини здійснювався культурний і політичний вплив тих країн, до складу яких їх було включено. По-третє, постійно денаціоналізувалася провідна верства українського народу.

Важливий чинник – ментальність українства як нації, що має складну субетнічну структуру й розвивається на поліетнічній основі. Основним завданням у побудові і становленні української держави є саме психологічно виважена політика формування української за духом і формою еліти суспільства через обґрунтовану і відповідним чином забезпечену національну, молодіжну політику. У поєднанні з реформами в економічній та політичній сферах це забезпечить становлення українського народу як єдиної субетнічної структури на принципах правової демократичної держави.

Особливо складно визначати тип політичної культури у трансформаційних суспільствах, що переживають процес переходу від однієї політичної системи до іншої. Як правило, в політичній культурі таких суспільств поєднуються різні системи цінностей, несумісні політичні орієнтації та протилежні типи політичної свідомості.

Якщо взяти за основу типологію Г. Алмонда та С. Верби, то політичну культуру сучасного українського суспільства можна визначити як піддансько-активістську, основними рисами якої є плюралістичність, полісуб'єктність, суперечливість, рухливість, змінність.

Значним досягненням посткомуністичної України є наявність різних політичних поглядів, плюралізм концепцій і ідеологій. Плюралізм виявляє себе у кількох вимірах: політичної ідеології, політичної свідомості і політичної поведінки. Відбувся перехід від моноцінного сприйняття політичного життя до плюралістичної картини владно-політичних відносин. Але виникає потреба у формуванні загальнонаціональної ідеології, заснованої на культурно-історичному ґрунті. Вітчизняні науковці зазначають, що за роки незалежності України значно оновлено структурні елементи політичної культури, цінності, навички, орієнтації, методи та прийоми політичної діяльності. Суспільство поступово звикає до політичного плюралізму, багатоманітності підходів до розв'язання нагальних політичних проблем, відкритого висловлення свого ставлення до політичних інститутів. Стає нормою позитивна настанова на засвоєння світового досвіду, зростає відчуття включення України у світовий політичний процес. Але залишки старої радянської політичної культури, трансформуючись у нову систему цінностей, дають про себе знати у вигляді формального, відчуженого ставлення до офіційних політичних норм, цінностей та інститутів. Зважаючи на це, можна констатувати, що політична культура України поєднує в собі ознаки авторитарної моделі політичної культури з деякими демократичними і тоталітарними компонентами.

Відомо, що процес політичної трансформації відбувається в трьох сферах: політичній системі, політичній культурі та політичній поведінці особистості. У сфері політичної культури трансформаційні процеси призводять до активізації процесу соціалізації індивіда, селекції політичних цінностей, вдосконалення політичних норм, формування принципово нової, орієнтованої на раціональні зміни політичної еліти. Модернізація політичної системи виявляється в її диференціації, умінні адекватно реагувати на виклики часу. Зміни політичної поведінки полягають в активізації та вдосконаленні форм залучення громадян до політичного процесу.

Однією з характерних ознак української політичної культури є полісуб'єктність. За радянських часів основним суб'єктом політики була

держава, яка свідомо формувала підданський тип політичної культури. У часи незалежності України кількість суб'єктів, носіїв активістського типу політичної культури поступово зростає, проте слід відзначити наявність певної циклічності в активності українського населення щодо участі в політичних подіях.

Кардинально, порівняно з тоталітаризмом, змінилася роль громадських організацій, затверджується багатопартійна система, зростає рівень політичної освіченості громадян. Проте якість суб'єктів політичної діяльності, рівень демократизації політичної культури залишається недостатнім порівняно з розвинутими, стабільними країнами Європи. У цьому контексті завдання демократичної переорієнтації політичної культури передбачає низку першочергових змін у будові і функціонуванні політичних, і в тому числі державних, інститутів. Вони повинні бути спрямованими на підвищення ролі особистості, її інтересів та на організацію політичного співіснування ідейно різних сил.

Також для формування політичної культури демократичного типу великого значення набуває наявність конструктивної опозиції у державі, яка є своєрідним “контролером” діяльності владних структур. В Україні йде процес становлення опозиції як політичного інституту, свідченням чого є: по-перше, визрівання в межах української політичної системи національно орієнтованої та політично зрілої опозиції; по-друге, зміна владної еліти контролітою легітимним шляхом; по-третє, активне обговорення в політико-правовому полі визначення статусу опозиції на законодавчому рівні. На сьогодні гострою проблемою залишається відсутність у країні відповідної культури та традиції опозиційної роботи, а також невизначеність формалізованого правового статусу опозиції, відсутність механізмів її діяльності.

Політична культура трансформаційних суспільств дуже часто набуває демагогічного забарвлення, політичного критиканства та популізму. Політична критика – це ще не опозиція, у непоодиноких випадках вона є варіантом егоїстичного популізму. Демагогічні тенденції у політичній культурі, як правило, виявляють себе у:

- популістських гаслах;
- відхиленні від конструктивної співпраці між політичними силами;
- продукуванні обіцянок, які неможливо реалізувати за наявних ресурсів;
- появі політиків-демагогів, які ідейно й іміджево протистоять політикам-прагматикам;
- поширенні неконструктивного способу мислення серед різних груп населення.

Наявність великої кількості демагогічних тенденцій у суспільстві є ознакою політичної кризи або “надмірного” плюралізму, коли політичні сили та їхні лідери не можуть дійти згоди щодо шляхів і методів реформування держави.

Також, використовуючи інші класифікації політичної культури, останню в сучасній Україні можна визначити певним чином як маргінальну (складається з субкультур різних соціальних груп, які не інтегровані в єдину соціальну спільноту) і провінційну (зорієнтовану на місцеві, регіональні інтереси).

На сучасному етапі в політичній культурі українського соціуму можна виділити кілька сегментів, що дає підстави для ствердження про фрагментарний тип політичної культури.

По-перше, це орієнтація на закордонний досвід, зокрема на країни Європи та Америку. Абсолютизувати їх досвід замало, щоб формувати демократичні цінності в українському суспільстві. Потрібно орієнтуватися саме на загальнолюдські, загальнозначущі демократичні цінності: повага до особистості, повага до закону, відкритість політики, плюралізм поглядів, політична і релігійна терпимість, пріоритет ненасильницьких методів вирішення політичних проблем. По-друге, орієнтація на Росію, точніше на радянську спадщину. В цьому секторі переважна роль надається політичним міфам минулого, спрацьовують стереотипи “молодшого брата”. По-третє, орієнтація на власну політичну практику.

Фрагментарність політичної свідомості й відсутність фрагментарної структури, як правило, пояснюється тривалою бездержавністю української

нації, насиллям над нею чужинської влади. Постійне відчуття національної образи з боку сильних сусідів та власні національні слабкості – притаманна українству розчуленість і схильність до анархії – ознаки політичної культури. Більше того, велика ставка робилася на животворчу силу релігії, незважаючи на значні конфесійні розходження та протистояння.

Вироблення політичної культури, яка допомогла б утвердженню історичної місії української нації, сприяла б її консолідації, на думку В. Липинського, можлива не тільки на базі національного, а й територіального патріотизму. Мається на увазі пробудження самосвідомості всіх постійних мешканців української землі, незважаючи на їх соціальну приналежність, віровизнання, етнічне походження та національну культурну свідомість — саме ця ідея лежить в основі діяльності. Як правило, занепад політичної культури відбувається в тих суспільствах, де відсутня стабільна, впорядкована демократична, правова держава, тобто де немає однакового для всіх закону. У тому випадку, коли існує безправ'я народу, процвітає бездіяльність владних структур, некомпетентність політиків, нездатність політичних партій висунути узагальнюючу концепцію подальшого розвитку національної держави, постійна боротьба між різними гілками влади, тоді зростають песимізм та соціальна напруженість, що негативно впливають на формування політичної культури як консолідуючого чинника. Занепад політичної культури відбувається також у тому випадку, коли відсутні соціальні цінності, якими надихається кожне нове покоління, тобто формується й утверджується на майбутнє шанобливе ставлення до своєї історії, мови й культури та відповідних демократичних владних структур. Таким чином, формування політичної культури нового – демократичного типу – буде залежати від багатьох чинників і, перш за все, від темпів розвитку національної самосвідомості політичної еліти та кожного окремого індивіда, від його соціального захисту й надання йому реальних, а не декларативних прав і свобод, як це має бути в громадянському суспільстві.

Модель демократичної політичної культури, до якої спрямовується українське суспільство, має такі фундаментальні ознаки:

- толерантність громадян і держави до опозиційних сил і опонентів; опозиція визнається як легітимна політична сила, невід’ємний елемент політичної системи;

- орієнтації на плюралізм думок і позицій, визнання багатопартійної системи і різноманітних ідеологій – за винятком тих, що суперечать принципам гуманізму і законам;

- відносно слабка диференційованість класової свідомості і масове тяжіння громадян до політичного і ідеологічного центру; за таких умов виявляється прагнення вирішувати конфліктні ситуації цивілізованим шляхом, не вдаючись до насильницьких методів;

- усвідомлення громадянами принципу “держава для громадянина”;

- дотримання закону усіма громадянами, незалежно від посади, статусу тощо.

Як бачимо, вказані ознаки більшою чи меншою мірою спостерігаються в політичній культурі українського соціуму. Проте перспективи її розвитку і подальшого формування пов’язуються зі становленням громадянського суспільства з демократичними формами правління, пріоритетом громадянських прав і свобод, пануванням закону для всіх громадян і офіційних діячів.

3.3. Механізми впливу громадянського суспільства на політичну систему

Громадянське суспільство, незважаючи на свою окремішність від державної влади та її політичної діяльності, є, з однієї сторони, політичним утворенням. Поступ правової держави і поступ громадянського суспільства – процеси взаємопов'язані і взаємозумовлені, їм властивий спільний зміст.

Громадянське суспільство є основою держави, його становлення відбувається у тісному зв'язку із становленням правової, соціальної, демократичної держави. Громадянське суспільство – суспільство зрілих громадян з високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини.

Громадянське суспільство – це суспільство вільних громадян, яке вільне від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Сутність громадянського суспільства полягає у забезпеченні законних прав людини. Особа в такому суспільстві має гарантоване право вільного вибору нею тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливість вільно висловлювати свої думки, обмінюватися поглядами. Громадянське суспільство – досить абстрактна характеристика якісного стану системи соціальних відносин, але, з іншої сторони, саме цим поняттям позначається вся сукупність існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, окреслюється такий бік життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, які перебуває поза сферою впливу держави, за межами її директивного регулювання й регламентації. Громадянське суспільство як певна спільність постає лише в його взаємодії з державою. Головні ознаки громадянського суспільства: - відокремлена від держави структура суспільства, яка складена з різноманітних асоціацій, добровільних об'єднань людей; - відповідний вільним відносинам обміну суспільний лад, політична система, в якій держава є похідною від громадянського суспільства та процесів у ньому; - царина безпосередніх і розмаїтих інтересів, можливості їх виражати та

здійснювати; - царина справжнього, реального життя, на відміну від держави – сфери умовного, формального життя; - ринок, вільна конкуренція, відносини обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками; - свобода особистості; - форма безпосереднього спілкування людей; - цінування громадянських прав, які вважаються вищими, ніж державні закони; - сукупність усіх неполітичних відносин у суспільстві; - плюралізм; - життя індивідів як приватних осіб; - багатство соціальних інтересів; - царина життя, де дії людей регулюються безпосередньо самими ж людьми, не відчужено, перш за все через норми моралі. Громадянське суспільство, незважаючи на відповідну автономність, тісно пов'язане з державою. Громадянське суспільство і держава перебувають у складній інверсії і взаємно доповнюють одне одного. Особливості взаємодії держави і громадянського суспільства визначаються типом політичного режиму – демократичним, тоталітарним, авторитарним. Відповідно, політичні режими як сукупність методів і способів здійснення політичної влади визначають форму взаємодії громадянського суспільства і правової держави. У реальному житті спостерігаємо три варіанти їхніх взаємин:

1. Громадянське суспільство пригнічується державою. Як наслідок, виникає тоталітарний режим. Тоталітаризм є найбільш жорсткою формою авторитаризму.

2. Існує хитка рівновага між громадянським суспільством і державою, і тоді виникають авторитарні режими різного ступеня жорсткості.

3. Держава виконує волю громадянського суспільства, діє в рамках права як правова держава. Тоді виникає і діє демократичний режим. В недемократичних системах та режимах влади держава встановлює майже повний контроль над формами громадянської активності людей, діючих тільки у офіційних рамках. За таких умов держава поглинає суспільство як самостійного суб'єкта соціальної діяльності, відбираючи в нього функції по самоорганізації та самоврядуванню власної життєдіяльності. Крім того, безпосереднє відчуття людьми внутрішньої єдності суспільства, усвідомлення ними один одного як співгромадян даної держави підмінюється відкритим

тиском на суспільну думку з метою забезпечення власної легітимності. При демократії громадянське суспільство встановлює той мінімально достатній рівень політичних обмежень, який, з одного боку, не дозволяє державі втручатися у те коло питань, що громадяни можуть розв'язати самостійно, поза звернення до державних інститутів, а з іншого – визначає прерогативи тих державних органів, які наділяються власною компетенцією у вирішенні соціальних завдань. Тобто демократія забезпечує органічне співвідношення механізмів влади та самодіяльності, управління й самоуправління, які у сукупності створюють відповідні передумови суспільної стабільності та злагоди. Зрештою громадянське суспільство можна уявити як свого роду соціальний простір, в якому люди взаємодіють як незалежні від держави індивіди. Чим більше розвинене громадянське суспільство, тим більше підстав для демократичних режимів; чим менша розвиненість, тим більша ймовірність існування авторитарних і тоталітарних режимів. Основні параметри громадянського суспільства: У політичному відношенні: формою існування громадянського суспільства є демократія: діють механізми загальних і рівних виборів, розподілу функцій влади, примат права. забезпечення, охорона і захист основних прав людини; В економічному відношенні: громадянське суспільство є системою ринкового типу, основа якої – приватна власність. участь у міжнародному забезпеченні і захисті прав людини; З точки зору соціальної структури: для громадянського суспільства характерна багатоманітність соціальних груп і прошарків, проте соціальною базою є середній клас; У духовному плані: громадянське суспільство характеризується плюралізмом ідей і думок, толерантністю, критичним ставленням до дійсності, раціоналізмом і гуманізмом.

Функції громадянського суспільства

- функція адаптації – йдеться про корекцію процесу функціонування держави мирними, легітимними засобами;
- функція ціледосягнення – досягнення консенсусу в суспільстві;

- інтегративна функція – створення необхідних економічних, політичних, культурних умов для саморозвитку різноманітних і різнорівневих суб'єктів;

- функція відновлення структури і зняття соціального напруження.

У структурному вимірі громадянське суспільство можна уявити у вигляді сукупності чотирьох основних сфер:

- політичної – це відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням політичних інтересів і свобод шляхом забезпечення участі громадян у різного роду партіях, рухах, державних і громадських справах, асоціаціях;

- економічної – це економічні відносини і насамперед відносини власності;

- соціальної – це утвердження середнього класу;

- духовної – це віддзеркалення процесів функціонування і розвитку громадянського суспільства у суспільній та індивідуальній свідомості у вигляді наукових теорій, концепцій і в формі буденної свідомості, життєвого досвіду, традицій.

Отже, громадянське суспільство являє собою систему забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціальної і духовної сфер, їх відтворення і передачі цінностей від покоління до покоління.

Найважливішою передумовою існування і громадянського суспільства, і правової держави є ОСОБА, яка володіє правом на реалізацію як політичних, економічних, так і культурних, духовних потенцій, здійснюючи які через громадянське суспільство, забезпечує відтворення соціального життя.

Головним елементом громадянського суспільства виступає особа, тому його несучі конструкції – всі ті соціальні інститути, які покликані сприяти всебічній реалізації особи, її інтересів, устремлінь. Інтереси і потреби виражаються через такі інститути громадянського суспільства, як:

- у політичній сфері: добровільні громадські організації і громадські рухи, політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади партії, органи місцевого

самоврядування, суспільно-політичні об'єднання, незалежні засоби масової інформації, жіночі, молодіжні асоціації;

- в економічній сфері: профспілки, асоціації підприємців, товариства захисту прав споживачів;
- у соціальній сфері: сім'я, незалежні організації освіти, дозвілля;
- в культурній сфері: різноманітні творчі, наукові спілки, національнокультурні товариства, релігійні конфесії.

Усі ці інститути повинні діяти у межах єдиного для всього суспільства, держави і владних інститутів правового поля. Громадянське суспільство уявляється динамічною системою соціально-економічних інституцій, які активно взаємодіють між собою, тобто системою, яка спрямована перш за все на реалізацію творчого потенціалу особи, зокрема на її захист від перевищення державою своїх повноважень та на доцільне у кожний певний історичний момент регулювання кількості владних структур і змісту їхньої діяльності.

У розвинених демократичних країнах наявна тенденція взаємозближення і взаємопроникнення громадянського суспільства і владних структур: держава невпинно поширює свої повноваження в соціальній сфері; громадянське суспільство активно впливає на функціонування політичної сфери. Відбувається соціалізація держави і політизація громадянського суспільства.

Таким чином, ми можемо підсумувати, що головною ознакою демократичного суспільства, громадянського суспільства та правової держави є влада народу, підлеглість держави суспільству, контроль влади з боку громадян, верховенство представницьких органів влади, поділ влади, зв'язність держави правом.

Правові державні відносини за наявності громадянського суспільства та демократичної форми правління конституційно забезпечують верховенство права в усіх сферах життя, урегульовують відносини між особою і державою на ґрунті загально дозволеного підходу, принципу «особі дозволено чинити все,

що не заборонено законом», встановлюють реальну правову рівність закону для всіх, гарантують права меншості.

Гарантованість свободи особи, взаємна відповідальність держави та особи, держави та об'єднань громадян, можливість для особи та об'єднань громадян через реальні механізми формувати державну політику є суттєвою особливістю правової, демократичної держави.

Цілком коректними є два зовні протилежні, але суттєво тотожні твердження:

- правова держава є сукупність політико-правових ознак громадянського суспільства та інструмент його життєзабезпечення;

- громадянське суспільство – це соціальний результат функціонування правової держави.

Поступ правової держави і громадянського суспільства не тільки близькі й тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені процеси, але, водночас, один процес та єдиний суспільно-правовий феномен.

Подальший розвиток як державної, так і політичної влади в Україні пов'язується із загальними тенденціями розвитку самого суспільства, в межах якого вони функціонують. Саме цей фактор визначає їх реформаторське значення, впливає на інтеграційні процеси в межах соціальних інститутів, характеризує їх широку спрямованість, можливість забезпечення комунікативних зв'язків і націленість на реформування інших соціальних інститутів. Правомірною є теза про подальше посилення політичного впливу на формування органів державної влади, правових норм; стабілізації значення економічного фактору на взаємодію політичної та державної влади; актуалізацію необхідності забезпечення стабільності суспільства в контексті посилення політичного, економічного, релігійного, етнонаціонального протистояння.

ВИСНОВКИ

Реалізована мета і виконані завдання дослідження дають підстави сформулювати такі висновки:

1. На основі аналізу теоретико-методологічних засад, враховуючи здобутки вчених, встановлено, що поняття «політична система суспільства» можна охарактеризувати як злагожену систему державних і недержавних інститутів, які виконують, покладені на них політичні функції, її призначенням є відтворення інтересів різних соціальних груп, які безпосередньо або опосередковано здійснюють вплив на державну владу. Тобто це є певний складний соціальний інститут, в межах якого здійснюється політичне життя суспільства шляхом реалізації тих або інших політичних інтересів і потреб.

З'ясовано, що політична система суспільства включає в себе наступні компоненти: політична організація суспільства (держава, політичні партії, рухи, групи тиску і т.д.); політична свідомість (політична психологія та політична ідеологія); політичні відносини; політична практика. Структура політичної системи складається з таких елементів (підсистем): організаційно-інституціональної; регулятивної; функціональної; комунікативної; духовно-ідеологічної.

2. На основі аналізу типології політичних систем по встановлено, що сучасні типології політичних систем враховують не тільки характер держави, але і спосіб відтворення політичної сфери в цілому. Установлено, що вони вже давно відійшли від врахування лише формальних конституційних характеристик держави (демократія чи тоталітаризм, президентське чи парламентське правління). З'ясовано що при визначенні сучасної типології політичних систем основна увага приділяється структурі й особливостям політичного процесу. Використання політико-системного підходу у вивченні державного управління дозволило порівняльній політології перебороти традиційну обмеженість досліджень рамками розвинутих країн Європи й Америки і проаналізувати специфічні особливості незахідного політичного

процесу. По суті, теоретики політико-системного аналізу розробили методологію, яка дозволяє охоплювати і порівнювати політичні системи будь-якого типу і рівня розвитку.

3. Доведено, що держава є основним елементом політичної системи суспільства оскільки держава є організацією політичної влади, що існує на певній соціальній базі, виступає як офіційний представник усього суспільства і забезпечує за допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики. У межах правової науки інститут влади є специфічним об'єктом вивчення, що зумовлено загальним предметом правової науки та надає змогу дослідити інститут влади в контексті органічного взаємозв'язку із державно-правовими явищами.

4. Установлено, що функції державної влади здійснюють впливов на суспільні інституції та реалізують загальне благо та публічний інтерес, що виражається в управлінській діяльності органів державної влади, головними критеріями якої є: легітимність (законність і визнання в суспільстві), правова основа (формалізує владні відносини та наділяє повноваженнями органи державної влади), організуючий вплив, забезпечення публічних інтересів (державна влада розглядається як інструмент узгодження приватних і корпоративних інтересів).

5. Доведено, що розбудова державності в Україні, розвиток політичної системи суспільства потребує наукового переосмислення природи, сутності, функціонального призначення та аспектів співвідношення державно-правових інститутів, умов політичної життєдіяльності суспільства, що надасть змогу встановити не лише їх феноменологічні засади, а й визначити ті аспекти, які зумовлюють їх розвиток в сучасних умовах трансформації суспільних відносин. За роки незалежності Україна пройшла складний шлях становлення. Його основними аспектами стала ліквідація політико-державного моноцентризму, уособлюваного КПРС, а також визнання на конституційному рівні свободи політичної діяльності. Так в Основному законі проголошено основні засади

організації та діяльності політичних партій, принципи політичної та ідеологічної багатоманітності суспільного життя.

6. Досліджено модель демократичної політичної культури, до якої спрямовується українське суспільство та визначено наступні її фундаментальні ознаки:

- толерантність громадян і держави до опозиційних сил і опонентів; опозиція визнається як легітимна політична сила, невід’ємний елемент політичної системи;

- орієнтації на плюралізм думок і позицій, визнання багатопартійної системи і різноманітних ідеологій – за винятком тих, що суперечать принципам гуманізму і законам;

- відносно слабка диференційованість класової свідомості і масове тяжіння громадян до політичного і ідеологічного центру; за таких умов виявляється прагнення вирішувати конфліктні ситуації цивілізованим шляхом, не вдаючись до насильницьких методів;

- усвідомлення громадянами принципу “держава для громадянина”;

- дотримання закону усіма громадянами, незалежно від посади, статусу тощо.

Зясовано, що вказані ознаки більшою чи меншою мірою спостерігаються в політичній культурі українського соціуму. Проте перспективи її розвитку і подальшого формування пов’язуються зі становленням громадянського суспільства з демократичними формами правління, пріоритетом громадянських прав і свобод, верховенством права.

7. Зясовано, що подальший розвиток як державної, так і політичної влади в Україні пов’язується із загальними тенденціями розвитку громадянського суспільства. Партисипаторна (громадянська) підсистема, що функціонує на умовах неформальної самоорганізації, в сукупності з механізмами та структурними і функціональними компонентами організації регулювання є одним з механізмів впливу на політичну систему суспільства.

Для подальшого розвитку демократії необхідне таке громадянське суспільство, яке буде створювати противагу інститутам влади і той же час допомагати самому собі у вирішенні різноманітних проблем.

Визначено, що пріоритетами стосовно розвитку сучасного громадянського суспільства в Україні є: вдосконалення нормативної бази для взаємодії між владою і суспільством; співпраця між громадськими організаціями і суспільством з метою ефективного вирішення проблем населення; підвищення рівня політичної свідомості і політичної культури у громадян держави.